

HIMKA MAGLAJLIĆ-HADŽIHALILOVIĆ

Rodjena za burno doba

ŽIVOTNI PUT NARODNOG HEROJA
VAHIDE MAGLAJLIĆ

Recenzija
SAVO KRŽAVAC

Odgovorni urednik
RADMILO LALE MANDIĆ

Uređivački odbor
MIRKO VUJACIĆ
RADMILO LALE MANDIĆ
IVO MATOVIĆ (urednik) i
DRAGAN MARJANOVIĆ

Korektura
STANICA MILOSEVIĆ

Izdavači
SAVET ZA VASPITANJE I BRIGU O DECI
SR SRBIJE, BEOGRAD i
NIP »DEČJE NOVINE«
GORNJI MILANOVAC

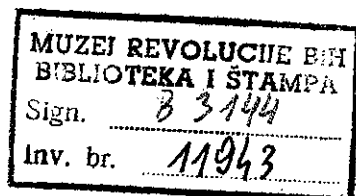
Tiraž
3.000 primeraka

Stampa
GP »NIKOLA NIKOLIĆ«
Kragujevac

Štampanje završeno februara 1977.

Grafički dizajn
RADE RANČIĆ

©
N
DEČJE NOVINE

BIBLIOTEKA LEGENDE V KOLO

RODITELJI SU JOJ SE OBRADOVALI

U Banjaluci je između dva svjetska rata živjelo više porodica s prezimenom Maglajlić, nastanjenih u nekoliko krajeva grada. Živjeli su u Stupnici, Maloj čaršiji, Pod pećinama, a kadija u roditeljskoj kući, nedaleko od Po-brđa. Bile su to, većinom, brojne i ne baš sve dobrostojeće, ali u gradu na Vrbasu i cijeloj Bosanskoj krajini poznate i ugledne porodice. Među njima je bila i porodica kadije Muhameda, oca narodnog heroja Vahide Maglajlić.

Kadija je spadao u red obrazovanih Muslimana, kojih u to vrijeme čak ni u Banjaluci nije bilo mnogo, i rukovodio je Šerijetskim sudom. U svom dugom vijeku nadživio je turski, austro-ugarski, kraljevski, ustaški i njemački režim, vidio mnoga zla i zločine, dopadao u nevolje i doživljavao nepravde, ali je ostao uspravan i čista obraza, uvijek protiv svakog i svačijeg nacionalizma, protiv svake diktature, nasilja i nepravde nad ljudima. To je, ne gledajući na posljedice, javno izražavao i djelom potvrđivao, tome je svoju djecu učio i zbog toga bio cijenjena i poštovana ličnost i to ne samo među muslimanskim već i srpskim i hrvatskim življem.

Kadinica Čamila — majka Čamka, kako su je djeca zvala — bila je skromna i tiha žena, sva okrenuta brojnoj porodici, cijenjena zbog želje da svesrdno pomogne drugog i savjetom i parčedom hljeba, zbog smisla za društveni život i za zdrav narodni humor, ostajući vri-

jedna domaćica kadijinog doma koji je uvijek bio otvoren za prijatelje, za svakog dobronamjernika i nevoljnika, i biće takav i u najtežim situacijama — kada je cijena tog otvaranja vrata mogla da bude i život kojeg od najrođenijih.

Kadija i kadinica izrodili su i podigli devetoro djece, a sa njima su, pod istim krovom, živjeli kadijini roditelji, sestre i braća sa svojim ženama i djecom. Najstarije njihovo dijete, djevojčica Vahida, rođena je 17. aprila 1907. u ono doba, kako se kasnije toga sjećala majka Camila, u kome se »roditelji, obično, nisu radovali ženskoj djeci, ali smo mi Vahidu, naše prvo dijete, jednog kišnog proljeća dočekali sa radošću«. Poslije Vahide na svijet su dolazili: Ekrem, Dževad, Munib, Muniba, Nazim, Osman, Nedžib i Alija.

Shvatajući što vrijeme u kojem je s brojnom porodicom živio i nosi i donosi, kadija je nastojao da sve sinove školuje kako bi imali svoj i siguran hljeb, pa će Ekrema poslati na studije u Zagreb, Muniba i Dževada da izuče za tehničare, a ostale u druge škole, na zanate. Patrijarhalni nazori su ga, pak, sputavali da kćerki Vahidi ispuni životnu želju — da je pusti u Zagreb, u stručnu učiteljsku školu. Smatrao je da je ženskom čeljadetu, do udaje, mjesto u kući, kraj roditeljskog ognjišta. U ovoj porodici, u kojoj su se sudarili i prožimali patrijarhalna i napredna shvatanja, taj kadijin rezon se morao bespogovorno prihvatiti. Tako je i Vahida morala ostati u kući, uvijek nezadovoljna samo onime što je naučila u osnovnoj i ženskoj stručnoj školi.

— Vahida je bila vedra, ali nemirna — sjećala se majka Camila. — Igrala se, ali ne s lutkama, kao ostale djevojčice, već »konjima« i »puškama«, koje je djetinjom maštom doživljavala na običnoj dršci od metle ili krišom išćupanoj pritki oko koje se još obavijala grahova loza. Družila se sa muškom djecom, sa braćom i stričevima, jer je u kući bila samo jedna curica njenih godina.

Još u osnovnoj školi pokazivala je sklonost za ručni rad, te smo je kasnije upisali u žensku stručnu školu, iako je tada bila neobično, prava rijetkost, da muslimanska djevojka pohađa bilo kakvu školu. Sjećam se priče kada smo je upisivali. Govorilo se i ovako: »Vidiš, kadija, pa šalje žensko dijete u školu...«

Njena sklonost za rukotvorine se snažno razvila tokom školovanja i po tome je postala poznata u svojoj okolini. Vahidin smisao za ručni rad ogledao se u izra-

Vahida u osnovnoj školi (objeležena sa x)

di narodnih motiva koji su obilovali divnim sklatlom boja. Čudili smo se kakvom je brzinom, vještim prstima, nizala cvjetove i šare na bijelom tkanju. Najuspješijim i najdražim radom smatrala je prekrivač za koji je sama smislila motiv. Uvijek je bila okružena drugaricama koje su joj prosto hrlile, jer im je nesebično otkrivala svoje zamisli i umještost.

Imala je neodoljivu želju za većim znanjem i zbog toga se nije zadovoljavala školom koju je završila. Željela je u Zagreb, u stručnu učiteljsku školu.

Nastali su dani iskušenja. Trebalo je postupiti kako razum i želja nalažu, ili poslušati oca. Njegovo shvatanje, da žensko dijete ne treba slati od kuće, pobijedilo je. Vahida je pripadala samo kući i bavila se domaćinstvom. Pred očevim autoritetom ona je, bar neko vrijeme, ustuknula i pomirila se sa životom, koji joj je od rođenja namenjen, kojim su živjele i naše ostale djevojke.

Trudila se da našu bosansku kuću, sa debelim zidovima, prozorom do prozora, hladnim hodnicima, učini lijepom i prijatno namještenom. Nastojala je da uredi savremenije koliko je to mogla postići, bez mnogo izdataka.

Najznačajniji događaj za nas bio je kada je sofru zamijenila stolom, koji je do tada stajao kao ukras u jednom uglu.

Na sofru sam poslije samo pite razvijala...

Jedna od Vahidinih nerazdvojnih drugarica još iz osnovачke klupe, Zumreta Selimović, živo se sjeća i toga kako se to mlada Banjalučanka u školi, sem vidljivom bistrinom, isticala i pravdoljubivošću.

— Otvoreno bi i sa uvrijednošću protestovala kada bi učiteljica pokazala neku očigledno nepravdičnu naklonost prema bilo kojoj učenici. Vahida je odlučno i jarno protestovala kada se naša, inače nestašna drugarica Maida drsko ponašala prema učiteljici. Kada je Maida i poslije prijateljskog razgovora tjerala po svome, Vahida nas je sve okupila i nagovorila da sa Maidom ne govorimo dok se učiteljici ne izvini.

I kao djevojke smo drugovale, sve dok se ja nisam udala. Naročito su nas zbližavale naše djevojačke tajne. Često bi skoknula do mene, da sa moga prozora malo proašikuje, jer joj to moji roditelji nisu zamijerali. Zalazeći u moju kuću mogla je da vidi drugačiji način života i odnose u porodici. Naš otac je bio savremenijih shvatanja, jednako je školovao i kćeri i sinove. Međutim, ona je rano osijetila teret nepravilnog patrijarhalnog odnosa prema ženskoj djeci i ženi uopšte.

Sjećam se kako mi je došla sva uzbuđena, ljutita, kada je njen brat Ekrem odlazio u Zagreb na studije i rekla: »Kakav je to otac koji dozvoljava braći da se školuju, a mene hoće da zatvori u kuću!«. Bila sam prisutna kada je braći prigovarala za takav odnos prema njoj. U jednoj takvoj prilici mi je povjerila: »Kada bih znala lijepo pisati, opisala bih ovo i nagrdila sve redom, pa neka bude sto sramota«.

NENADMAŠNA U BRZOM I UREDNOM VEZU

U dom Maglajlića često je svraćala i Sultanija Čamo, školska drugarica kadijine mlađe ćerke Munibe. Ona je, kako sama kaže, nešto stariju Vahidu zavaljela zbog njene pažnje i ljubavi prema sestrinim drugaricama, zbog izuzetne fizičke i duhovne snage koju je ispoljavala u djetinjstvu i ranoj mladosti, zbog razboritosti, marljivosti i istrajnosti u svakom poslu, protkanim izuzetnom vedrinom, čime je plijenila sve oko sebe, postavši snažna i uticajna ličnost u porodici i među svima koji su je poznavali, okruživali, voljeli.

— U to doba, u osnovnoj školi, ručni rad je bio predmet kome se poklanjala velika pažnja — sjeća se Sultanija. — Sa strpljenjem i smislom za ovu vrstu rada, Vahida je u meni razvila veliku ljubav prema narodnim rukotvorinama.

Bilo mi je čudno kako ona stiže na sve strane i obavlja toliko poslova. Uza sve to, posao koji je započinjala sa svojim vršnjakinjama završavala je prije njih. Bila je nenadmašna u brzom i urednom vezu. Koliko sam puta kao dijete gledala u njene ruke koje su nevjerovatnom brzinom provlačile konac i po nekoliko puta, dok bi druge djevojke provukle samo jedanput. Nikada neću zaboraviti kako mi je isporila sve što sam bila izvezla i usput »očitala lekciju« da je bolje nikako ne raditi nego uraditi svakako. Nije joj trebalo više od jednog dana da kupi materijal i sašije haljinu i da nas uveče na nekom sijelu iznenadi. Ako je kod neke od prijateljica primijetila da želi takvu haljinu, nije za Vahidu bilo ništa da joj je sjutradan pokloni.

Činilo joj je zadovoljstvo da nekoj od nas loše sašivenu haljinu skine i odmah je dotjera. Uz to nije propuštala da primjeti: »Šlampava si... Ugursuzel!« Ali se na to niko nije ljutio, jer se znalo da je dobronamjerna.

Imala je oštro oko da zapazi sitnice, osobinu da odmah kaže što joj se ne dopada i da pohvali za dobro urađeno.

Vahida je voljela veselo društvo i često je zakazivala velika sijela u svojoj kući, gdje se okupljalo stotinu i više osoba. Bilo je djece i starica, a najviše omladine. Ovim sijelima smo se unaprijed radovali i na njima se podjednako veselili. Zahvaljujući Vahidinoj pažnji nikad se nije desilo da je neko ostao nepočašćen ili zapostavljen. Jednako je vodila brigu o najmlađim kao i o starima. Mnogima će ostati u sjećanju kako smo za dugih zimskih noći pravili »keten-halvu«. Kakve je sve igre i šale Vahida znala organizovati na ovim sijelima! To su bili pravi umjetnički programi.

Koliko se puta sjetila, u poslednji čas, da bismo mogli ići na izlet, u Slatinu ili drugdje.

Dovoljno je bilo da prođe korzom ili da nas sretne na nekom drugom mjestu, pa da kaže: »... pokret u četiri sata, ponesi...« Znalo se, ona će ponijeti pite i kolača. Kod nje bi se u takvim prilikama uvijek našlo nekoliko drugarica da joj pomognu.

10 Kada bismo se izjutra sastali na ugovorenom mjestu, nismo bili iznenađeni ugledavši velika konjska kola natovarena svim i svačim. U kola bismo se smjestili nas dvadesetak i uz pjesmu i svirku krenuli. Na takvom teferiću Vahida nas je pobjeđivala, premda su se u trčanju takmičili i muškarci.

Svaki čas bi iskoristila da s nekim nešto porazgovara, a još više da pomogne... Nije bio rijedak slučaj da svrati u seosku kuću, bilo kojim povodom i otpočne razgovor o svakidašnjim prilikama i radu. Uz razgovor, ženama je pokazivala kako se plete bluza, džemper, ili kako se nešto šije.

Na izletu u Bronzanom Majdanu nekom mališanu je skinula predugačke pantalone koje je, vjerovatno, naslijedio od starijeg brata i od njih za tren oka napravila dvoje kratkih. Uz to je savjetovala žene oko sebe kako su jeftinije i pogodnije kratke hlače.

Ako se neko udavao ili ženio, Vahida bi se prva našla da pomogne u kuhanju i spremanju ruha.

Kada su se njene dvije rođakinje istovremeno udavale, Vahida je planirala šta sve treba da ode za njim kao oprema. Zašla je po kućama rođaka i prosto »oporezovala« ko šta treba da donese, da ne bi bilo istih stvari.

Jedna od njih, dobivši ruho, rekla je: »To samo Vahida može da izvede«. Nije joj bilo teško da nedelju i više dana provede u kući gdje je neko umro. Priskakala je u pomoć, ne samo rodbini, nego i komšiluku. Svi

su znali za tu njenu osobinu, pa su se umnogome i koristili njenom pomoći.

Mirnim putem i na najzgodniji način, Vahida je znala da otkloni nesuglasice i sitne svađe. Sjećam se zamjerki kad je potkratila kosu, a pod njenim uticajem to je učinilo još nekoliko rođakinja i drugarica.

Da bi dokazala da nije sramota imati kratku kosu, odvela je majku i nanu u posjetu kod tetke Zize, najstarijeg člana u porodici. Tetka Ziza, inače poznata kao veliki zaštitnik omladine, kada joj se Vahida požalila kako joj zamjeraju, okrenula se njenoj majci i rekla: »Nemojte ih gledati otrag nego samo naprijed. I vi ste imale odrezane solufe isto kao i one sada. Tako je bilo u naš vakat, a u njihov ovako... Sve sa svitom«.

REVOLUCIJA U KADIJINOM DOMU

Najstrariji kadijin sin Ekrem još kao gimnazijalac je postao skojevac, a ubrzo i komunista. Ne prećutkujući pred ocem svoja politička ubjeđenja i ne uspijevajući da pred njim prikrije svoju komunističku djelatnost, on je sa svojim strogim, a neki njegovi drugovi su cijenili i u ponečem namćorastim roditeljem često dolazio i u oštre sukobe, a bivalo je i da ga kadija istjera iz kuće. Tada je kadijino rezonovanje bilo da njegova djeca ne smiju biti komunist — iz jednostavnog razloga što to prevashodno znači biti protiv boga. Ekrem bi, i zbog tih nesporeda s ocem, duže izbivao u Zagrebu, a kada se jednom, nakon dužeg odsustva, vratio u roditeljsku kuću, odmah je, veli, osjetio pravu revoluciju u načinu života brojne porodice:

— Čim sam ušao, primjetio sam sto sa onoliko tanjira koliko je ukućana. Bio sam iznenađen i upitao ko je oca nagovorio da se iz kuće izbaci sofru. Bila je to Vahida. Vršila je, takođe, pritisak na oca sve dotle dok se nije pomirio da ona izlazi bez zara. Bila je nemilosrdna prema patrijarhalnim navikama. Samo s njoj svojestvenom upornošću izborila se da je majka, ponekad ne odobravajući njene postupke, i preko volje, uzme u zaštitu i brani pred ocem.

Kadijin sin Osman kaže da i danas, kada kog pomisli na njihov život u roditeljskoj kući, uvijek Vahidu vidi u pokretu, nikad besposlenu i umornu:

— Uvijek je bila spremna da radi više od svih nas, ali i da organizuje posao. Zato je ona u našoj kući i na-

metala način života koji je smatrala boljim od dotadašnjeg, makar to od nje zahtijevalo i najveće napore.

Po prirodi vesela, bila je spremna i poslije najnepornijih poslova, u kući i van nje, da ode negdje na sijelo ili, pak, da ga priredi u kući, da prva zapjeva i zaigra sa mladima kao da dotle ništa nije radila.

Obično se, u našem dvorištu, rvala sa starijom braćom. Mi mlađi uvijek smo »navijali« za nju, naročito zato što je bila žena i to jedina koja se s njima hvatala u koštac. Ona je, međutim, pobjede i poraze prihvatala normalno. Prema svima nama bila je pažljiva, svakoga veoma voljela i tu ljubav ispoljavala na njoj svojstven način. Nismo se ljutili kada nam je smišljala posebne nadimke koji nisu uvijek zvučali najljepše. Osjećali smo da to čini milja. Ja sam bio »Žilo« zato što sam bio visok i mršav.

Kad sam poodrastao išli smo zajedno na izlet, na Suturliju, poznato izletišta Banjalučana. Cijelim putem, u razgovoru, Vahida je navodila primjere koji su potvrđivali da nema boga. To je za mene bio veoma upečatljiv razgovor. Otac je u kući nametao svoje uvjerenje, suprotno Vahidinom, ali su njena tumačenja bila uvjerljivija i uticaj jači.

Jedan od braće, Nazim, Vahide se sjeća i po tome što je sve te svoje, veoma brojne, poduhvate u kući ubjedljivo obrazlagala i pravdala pred strogim ocem, tako da joj on sve manje davao otpor. Mijenjala je, kako se Nazim sjeća, »i svoj lik, i unutrašnjost kuće, i način življenja. Slobodna u svojim pogledima na život i društvo, ona nije htjela da zaostaje za drugim naprednim djevojkama u gradu. Željela je kratko ošišanu frizuru, da ide bez zara da pleše, i sve je to polako sprovodila.

Kad joj je otac dozvolio da skрати kosu, onda je sve išlo lakše. Otac više nije mogao ni svojim mlađim sestrama, našim tetkama, spriječiti da ne skrate kosu. Čak ih je vodio na godišnje »Gajretove« zabave, gdje nisu zaostajale u plesu i pjesmi...«

Oko Vahide su se, sjeća se Teufik Maglajlić, okupljale žene i djevojke mnogobrojne porodice. Ona je u svojoj kući često priređivala mobe koje su bile pravo veselje. »Jednom se mjese rezanci za zimu, drugi put tarana, ili se komišaju kukuruzi... Uz pjesmu i priču vrijeme prolazi brzo, a posao se obavi s lakoćom, i mi, muškarci, rado smo odlazili na vesela sijela koja je Vahida koristila da progovori o onome što je boli, čime je pogađala ženska srca. Često je pominjala prava koja uživaju samo muškarci. »Oni idu na fakultete, kreću se slo-

bodno, a mi ostajemo kod kuće. I kad izlazimo, sputane smo zarom, kao buba u čahuri...«

Okupljala je žene oko sebe, svakodnevno i sve više, postepeno ih pridobila da se uključe u raznovrsne akcije i shvate neminovnost promjena u društvu...«

Muberi Osmić je bilo svega devet godina kada je Vahida počela da dolazi u njihovu kuću. O tom veselom gostu s početka je znala odveć malo, uglavnom ono što se moglo čuti kraj porodičnog ognjišta: da u kući živi mnogo muškaraca, da je glava porodice, kadija, veoma strog, da Vahida ima pune ruke posla u upravljanju domazlukom. Kasnije ju je, u prisnom drugovanju u radu i ratu, odlično upoznala i toliko cijenila da bi i danas, kako veli, ime svog junaka i uzora u životu, Vahide, »urezala svuda po Gornjem šeheru, Novoseliji, Stupnici, u centru i na periferiji Banjaluke, po njenoj okolini i svuda u našoj zemlji. Tim prije što je bila žena onog perioda kada je položaj žene u društvu i porodici bio skoro istovjetan sa ma kojom stvari u kući, a rad skoro robovski. Prava nikakva, dužnosti beskraje!...

Sijela su bila skoro jedina mjesta na kojima su ženska čeljad mogla da kažu šta misle, žele i osjećaju. Tih sijela se sjećam još od 1935. godine pa nadalje. Obično su se održavala u Vahidinoj kući, u našoj kući, ili negdje u Gornjem šeheru. Ona bi nas pozvala, a kadinica bi nakuhala raznih jela. Odrasli su se povlačili u sobu, a mi, djeca, igrali smo se u kuhinji. Stariji su čitali nešto što meni nije bilo dostupno. Vahida je čitanje koristila za razbijanje raznih predrasuda, kao što su: da knjiga nije za žensko, da se žena mora kriti i u svemu pokoravati. Propagirala je pismenost i borila se za emancipaciju žena, Muslimanki.

Iz avlija bi je obično ispraćale, njih dvadesetak, i dovikivale da opet svrati. Ni mojoj Hami (mami) nije bilo teško da siđe čak do kapije.

Ponekad je čitavo društvo vodila na sijela i igranke.»

POD »PELAGIĆEVIM« CRVENIM BARJAKOM

Sinovi kadijini su, u krilu revolucionarnog pokreta Banjaluke, izrastali u skojevce i komuniste, što očevom oštrom zapažnju nije izmaklo i što on, na riječima i javno, nije odobravao, ali ih je sve ređe i blaže zbog toga prekoriševao, prateći njihovo razvijanje u ljude i

borce i ponoseći se time što su u život zakoračavali samostalno i uspravno, što su pravdoljubivi i, poput djeđova, tvrdih Krajišnika, slobodari i ljudi s narodom i za narod. I kako bi koji izdikao uključivao se u Radničko kulturno-umjetničko društvo »Pelagić«, u Radnički sportski klub »Borac«, u Klub akademičara Banjaluke i u Sportsko rekreativno druženje »Prijatelji prirode«, a njihova sestra Vahida će od osnivanja »Ženskog pokreta« u ovom gradu biti među njegovim predvodnicima, prvoborac za emancipaciju žene. Sve su to bila kulturna, prosvjetna i sportska društva pod najneposrednijim uticajem Partije, ona su osnivana na inicijativu banjalučkih komunista koji su ih, praktički, i vodili, ostvarujući na legalan način politiku svoje zabranjene partije, okupljajući mlade ljude iz svih socijalnih i nacionalnih sredina, zbližujući i pripremajući ih za odlučujuće bitke. To su bila masovna, veoma aktivna i napredna društva u kojima se omladina vaspitavala na slobodarskim tradicijama, zadajala rodoljubljem, usmjevala u naprednom duhu, pripremala za klasne okršaje. Jednostavno, za Partiju prosvjetni rad u narodu, masovni sport, zabava i sl. nisu bili sami sebi cilj, već, prije svega, oruđe klasne borbe. Ta društva su i mogla tako uspješno da ostvaruju taj zahtev Partije zbog toga što su djelovala u gradu sa jakom radničkom klasom i jer je banjalučka partijska organizacija bila brojna, čvrsta i čista.

Banjaluka, gnijezdo krajiških revolucionara i slobodara, početkom ovog vijeka, iako pod okupacijom, imala je razvijeno jezgro moderne radničke klase. Vahida je i rođena baš nekako kada je završen dvomjesečni štrajk opančarskih radnika, a počinjali talasi tarifnih pokreta i štrajkova. Te, 1907. godine, Banjaluka je prvi put Prvi maj proslavila na javnim zborovima i manifestacijama, pod parolama: »Dajte nam osmočasovni radni dan, ustavne slobode, politička prava, slobodu štampe i udruživanja, socijalno osiguranje...« Ta da je u Banjaluci bilo oko 150 organizovanih radnika — drvodeljaca, građevinaca, kožara, krojača, pekara, dvadesetak tvorničkih radnika, itd. — okupljenih u sindikalnoj organizaciji, u većini oko »Radničkog naobrazbenog društva«, što je bila prva organizaciona klica radničkog pokreta u gradu na Vrbasu.

Talas Lenjinovog Oktobra zapljusnuo je i ove krajeve, okrilatio ljude za nove borbe. Tek osnovana Komunistička partija Jugoslavije u ovom gradu od oko 20.000 stanovnika naći će svoje pouzdane prvoborce. U to vrijeme u Banjaluci izlazi partijski list »Narodni

glas«, radi Večernja partijska škola, djeluju Socijalistički dom i Komunističko kino »Union«, grad je, slobodnom voljom svojih građana — birača, imao u Skupštini u Beogradu svog poslanika, komunistu Jakova Lastrića. Međutim, sve je to režim i ovdje, kao i u cijeloj zemlji, presjekao zloglasnom »Obznanom«, ali će ubrzo, poslije ublažavanja njenih posljedica, početi da pristizu nove snage, mlade generacije komunista, među kojima su bili Pavo Radan, Veselin Masleša, Fadil Maglajlić, Avdo Čardžić, Akif Šeremet i dr. Sa komunistima je djelovala i grupa naprednih prosvjetnih radnika, simpatizera Partije.

Od tih početnih koraka pa sve do rata, u najtežim uslovima rada, partijska organizacija Banjaluke se, u akcijama, kalila i masovila, širila u narodu svoje ideje, jačala svoj uticaj. Istina, bilo je provala i hapšenja, a jedan broj banjalučkih komunista je osuđivan i od Suda za zaštitu države, što je bio slučaj i sa kadijinim sinom Dževadom koji je u kaznionici u Sremskoj Mitrovici izdržavao dvije godine zatvora, a u jednoj provali je uhapšen i Munib. Ti nasrtaji režima na komuniste Banjaluke, okupljene u ćelijama, izazivali su privremene osjeke u njihovom radu, ali su oni ubrzo nastavili još organizovanije, odlučnije, svaki zadužen da po nekoliko mladih radnika ili đaka pripremi za Skoj i Partiju, tako da su već 1935. u Banjaluci organizacije Partije i Skoja postale masovnije, ostvarujući jak politički uticaj na sve veći broj stanovništva.

O aktivnosti komunista Banjaluke može se suditi i na osnovu rezultata koje su postizali u nastojanju da prosvjetiteljski, kulturno-zabavni i sportski rad u društvima koja su oni osnovali, po svojoj suštini bude idejno-politički i mobilizacioni, da to bude javan način djelovanja zabranjene Partije.

Radničko kulturno-prosvjetno društvo »Pelagić«, nazvano po Vasi Pelagiću, narodnom izabraniku i predvodniku, neumornom revolucionaru i vizionaru socijalizma, počelo je sa radom 1927, a zvanično osnovano 1928. godine. Ono je svojom aktivnošću — kako je to povodom proslave tridesetogodišnjice društva rekao jedan od njegovih rukovodilaca iz predratnog perioda Šefket Maglajlić — »bilo lijepi primjer uspješnog masovnog rada KPJ, tj. povezivanja i mobilizacije svih naprednih snaga na revolucionarnoj liniji Partije. »Pelagić« je od samog početka djelovao pod presudnim uticajem Komunističke partije i bio škola u kojoj su se, u masovnom radu — kroz čitanje knjiga u biblioteci, održavanje javnih predavanja i diskusija, razne kurse-

ve, muziku, tamburaške zborove, vokalne i recitativne horove, glumačke sekcije, zatim kroz sport, planinarstvo, šah, izlete, javne nastupe i gostovanja, itd. — privlačili i kulturno i politički izdizali i vaspitali radničke, radnička i školska omladina kao i napredno građanstvo, što je bio efikasan put i način dizanja klasne i društvene svijesti i okupljanja i vaspitanja novih vojnika revolucije, novih članova komunističke omladine i Partije.

Rad »Pelagića« je, uzeto u cjelini, stalno bio u usponu. On je živio, rastao i razvijao svoju aktivnost u stalnoj borbi sa starim nenarodnim režimom i njegovim organima prisile — policijom i žandarmerijom. Do privremenih osjeka u njegovom radu dolazilo je kada bi, uslijed revolucionarnog vrenja, izbijale političke krize; tada je režim prinudno i drastično kočio rad »Pelagića«, zabranjivao ga, plijenio biblioteku, hapsio funkcionere, spriječavao javne nastupe itd. To je bio izraz slabosti starog režima i njegovog nemoćnog bijesa. I uvijek se u tim periodima stvar završavala još većim radnim elanom i većom aktivnošću. Masovan i javan po oblicima rada, »Pelagić« je bio najistureniji položaj revolucionarnog pokreta i Partije na kojoj su stotine članova »Pelagića« doživljavali svoje prvo vatreno krštenje u borbi s policijom.

Društvo »Pelagić« je naslijedilo sve uspjehe radničkog pokreta ovog grada i nosilo u sebi slobodarske tradicije naroda Bosanske krajine. Ono je nastalo kao jedna od prijekih potreba ovog radničkog centra, a prvi međunarodni praznik rada poslije svog osnivanja obilježilo je nastupom u Radničkom domu. Samo dvadesetak dana potom »Pelagić«, zajedno s »Borcem«, učestvuje na Radničkom sletu u Sarajevu koji se održava povodom otvaranja stadiona »Hajduka«. Na sletu još učestvuju radnička društva: sarajevski »Proleter« i »Hajduk«, mostarski »Abrašević« i »Velež«, i kragujevački »Radnički«. »Pelagić« i »Borac« u Sarajevo putuju konjskim kolima. Usput svraćaju u Turbe i tamo za radnike daju priredbu. Na tom putu dolazi i do prvog sukoba sa žandarmima koji pokušavaju da natjeraju »Pelagića« da savije svoju crvenu zastavu. U Sarajevu, 27. maja, na sletu, »Pelagić« na »Hajdukovom« stadionu pjeva Maršljazu, a iste večeri, na zabavi, »Internacionalu« i »Svrtačanje«.

Tako plodan zalet »Pelagića« prekinuće, već 1929, šestojanuarska diktatura. Režim zatvara Radnički dom, plijeni »Pelagićevu« biblioteku, zabranjuje rad sekcije, sprečava aktivnost sindikata. No baš u tim godinama

u ćelijama ilegalnog komunističkog pokreta formiraju se novi revolucionarni kadrovi, javljaju se imena radničkih boraca i naprednih intelektualaca, od kojih veliki broj aktivno učestvuje u radu »Pelagića«. Zahvaljujući prije svega njima, »Pelagić« se poslije prvih udaraca polagano oporavlja i ponovo razvija svoju aktivnost, tako da su njegove sekcije počele djelovati i sudjelovati na svim zabavama koje su priređivale razne sindikalne podružnice u ponovo otvorenom Radničkom domu. »Pelagić« se izborio da mu se vrati i zaplijenjena knjižnica, a pridolaze mu nove snage regrutovane od radnika, omladinaca, novih aktivista iz partijske organizacije. Sve njegove sekcije rade vrlo živo i već 1934. godine »Pelagić«, ponovo razvija svoju aktivnost i van Banjaluke, širom Bosanske krajine. Te godine »Pelagić«, sa svojom muzičkom, pjevačkom i diletantskom sekcijom, koje okupljaju 246 aktivnih članova, nastupa u Drvaru. Na putu se sukobljava sa žandarmima i režimskim plaćenicima koji nastoje da onemoguće izvođenje priredbe. Drvarski proleterijat i »Pelagić« obezbeđuju da se izvede kulturno-umjetnički program.

Društvo je među Banjalučanima nedeljom organizovalo predavanja i kurseve iz esperanta, sociologije, medicine, ekonomije, sindikalne teorije i prakse, itd. Sala za predavanja bila je uvijek dupke puna. Među onim komunistima intelektualcima koji su se isticali kao predavači bili su i dr Vaso Butozan i Slaviša Vajner koji će u ustanku izrasti u legendarnog narodnog junaka Čiču Romanijskog.

U vrijeme nastupanja fašizma Partija uspijeva da u sekcijama brojnih legalnih organizacija, među kojima su, sem »Pelagića«, bile i »Klub akademičara«, »Prijatelji prirode«, »Borac«, »Ženski pokret« i dr., okupi i dobar dio mlade generacije Banjalučana — studenata, radnika i đaka. Oni organizovano učestvuju u razbijanju zborova reakcionara, izvođenju demonstracija, davanju priredbi sa kojih se čist prihod prilaže kao pomoć štrajkačima u gradu, ili španskom narodu koji se hrabro nosio sa fašizmom.

Cijeneći da će seljak biti jedan od oslonaca komunistu u odlučujućim borbama za koje su se pripremali, rukovodstvo Partije u Banjaluci pokreće list »Narodna pravda« u kome će se širiti marksističko-lenjinistička misao i među radnim seljaštvom koje su onda činili 74% Jugoslovena. Uvodnik prvom broju (izašao 15. jula 1935) napisao je, kako se sjeća Milorad Gajić, komuni-

sta i marksistički publicista Vilko Vinterhalter. Naslov uvodnika je bio »Radnom narodu sela«, a u tekstu je, sem ostalog, pisalo: »Narodna pravda« kazaće ti kako živiš ti i tvoja braća seljaci u Krajini; »Narodna pravda« kazaće ti kako živi seljak u čitavoj našoj zemlji; »Narodna pravda« kazaće ti kako živi seljak i radnik u čitavom svijetu...«

Prvi broj je štampan u 2.500 primjeraka i — razgrbljen. Drugi, štampan u dvaput većem tiražu, imao je istu, za novinu najlepšu sudbinu. Peti, štampan u 10.000 primjeraka — policija je zaplijenila još dok je bio u štampi i definitivno zabranila njegovo izlaženje.

Režim zabranjuje i rad društva »Prijatelji prirode« koje se razvilo iz jedne od »Pelagićevih« sekcija, da bi ubrzo, uz svoju sportsku aktivnost, počelo da radi na povezivanju sa krajiškim selom, sa naprednim zemljoradnicima, vršeći politički uticaj, što policija zapaža i zabranjuje.

18 Provala u banjalučkoj partijskoj organizaciji iz 1936. nepovoljno se odrazila i na rad »Pelagića«; nekoliko njegovih najistaknutijih članova, komunista, dopalo je zatvora, a velik broj drugih članova zabranjen je ulazak u Radnički dom. To, međutim, neće dugo potrajati, jer su se komunisti ponovo okupili i, sem ostalog, počeli da organizuju još masovniji rad. Tada upravo »Pelagića« preuzima grupa drugova koji će ga voditi do 1941. godine, a među njima su bili i istaknuti komunisti: predsjednik Kasim Hadžić, potpredsjednik Šefket Maglajlić, članovi uprave Soša Mašar, Drago Lang, Edhem Karabegović, Rahmija Kadenić, Muhamed Kazaz, Mirko Višnjić, Slobodan Kokanović, i dr.

Društvo izrasta u prvorazredan politički činilac, u svome radu i na svojim priredbama u Radničkom domu okuplja najveći dio banjalučke omladine, povezuje se sa radništvom i narodom cijele Bosanske krajine, čime vrši snažan uticaj i na selo. Banjaluka »Pelagićevu« pjesmu »Banjalučki radnici« pjeva kao svoju himnu; radnike Drvara, Ljubije, Prijedora, Jajca, Bihaća, Bosanske Krupe, Teslića i drugih industrijskih centara »Pelagić« pozdravlja »Marseljezom« i »Radničkim pozdravom«. Sva ta gostovanja su se pretvarala u snažnu manifestaciju uticaja Partije, u potvrde jedinstva naroda u odbrani slobode, a nerijetko su se završavala protestima, pa i tučama sa žandarmima. Primjera radi, »Pelagić« je na gostovanje u Drvar, 13. aprila 1940, krenuo sa oko 100 članova. Nedaleko od Prijedora 80 žan-

darma, sa bajonetima na puškama i mitraljezima, zaus-tavilo je voz, izvršilo pretres vagona i premetačinu rekvizita. Tom prilikom zaplijenjen je i sav propagandni materijal (uglavnom leci i brošure) namijenjen drvarskim radnicima. Uhapšeni su predsjednik društva Kasim Hadžić i drugovi Irfan Karabegović, Drago Lang i Slobodan Uzelac. Ipak, drvarski proleterijat je, bez obzira na pritisak policije, masovno i borbeno dočekao »Pelagića« koji je Drvarom prošao kroz gust kordon žandar-ma s puškama na gotovs i isukanim bajonetima — no-seći svoju borbenu zastavu. Ta priredba se pretvorila u političku demonstraciju koja je na Drvarčane ostavila dubok utisak.

Dvije uočirane godine u Banjaluci bile su kako je to zapisao Šefket Maglajlić, »najburniji period narasta-nja i organizovanja revolucionarnog radničkog pokreta i njegovog masovnog političkog uticaja i mobilizacije svih naprednih i rodoljubivih snaga u borbi protiv fa-šizma, period snažnog revolucionarnog zanosa u pred-večerje revolucije. To je bio period u kome je i »Pe-lagić« bio aktivan u svim akcijama Partije koje su išle protiv rata i fašizacije zemlje, zbog čega je i sam morao da izdržava napade reakcionarnih grupa ljotićevaca i križara. Na priredbi od 23. novembra 1940. godine ljotićevci i križari nastoje da ometu izvođenje programa »Pelagića« u Hrvatskom domu, sem ostalog i prosipaju-ći amonijak i postavljajući ispod pozornice paklenu ma-šinu koja je, srećom na vrijeme, otkrivena. »Pelagić« or-ganizuje straže koje čuvaju zgradu i obezbeđuju prired-bu. Kao i u Drvaru i ovdje se priredba pretvra u poli-tičku demonstraciju. Održava se politička uvodna riječ i napada reakcionarna vlada. Publika je naročito toplo pozdravila omladinski hor koji se pojavio bez svog horovođe Drage Mažara koji je tada bio interniran u koncentracioni logor u Ivanjici, sa još nekoliko komu-nista iz grada, što je pogodilo »Pelagića«, ali ga i pod-staklo na nove borbe...

Početkom sudbonosne 1941. godine policija zab-ranjuje rad društva, kao što je prije toga zabranila rad Kluba akademičara i »Borca«, i drugih radničkih orga-nizacija, te plijeni njegovu arhivu i svu imovinu. Uprava društva nije prestala da djeluje, već je prešla u ilegal-stvo. I aktivisti »Pelagića« nisu prestali s radom, godine rata i narodne revolucije nisu značile prekid rada »Pe-lagića«. Njegovi članovi — komunisti i ostali radnici i omladinci — prenose tradicije »Pelagića« u borbu, u na-rodnu revoluciju...«

SA »BORCEM«, NA PUTEVIMA BORBE

Radnički sportski klub »Borac« osnovan je 1926. godine, na osnovu odluke rukovodstva partijske organizacije Banjaluke — kao jedno od uporišta revolucionarnog djelovanja. On je i u najtežim okolnostima čuvao svoj proleterski karakter i ostao ljubimac naprednih Banjalučana, okupljajući mlade Srbe, Hrvate i Muslimane, šireći prilikom svojih nastupa duh bratstva i radničke solidarnosti. Banjalučani su naročito pratili i pozdravljali »Borčeve« susrete sa radničkim sportskim klubovima širom zemlje, a nezaboravni su, kako to opisuje Aleksandar Raylić, ostali susreti sa »Splitom« i »Veležom«. Susret sa »Splitom« organizovan je povodom Prvog maja; započet je stavljanjem crvenih karanfila u revere, a završen pjevanjem »Internacionale« i pjesme »Borca« koja je počinjala stihom: »Hajte braćo, hajte sestre«. Susreti sa »Veležom« u Mostaru i Banjaluci, pretvarani su u masovne manifestacije radničkog pokreta. Susreti su počinjali dobrodošlicom na 14 km od grada, gdje bi sportiste dočekala masa građana, a poslije nastupa na zelenom polju održavane su masovne radničke veselice. Takvim svojim radom »Borac« je, pod upravom komunisti, okupljao sve veći broj mladih, odvajajući ih od nazadnih i reakcionarnih uticaja, djelujući u skladu sa odredbama statuta »Borca« u kome je pisalo da klub okuplja omladinu i vaspitava je, sem ostalog, da se bori protiv fašizma i militarizma.

Klub je, stalno potiskivan i sputavan od režima, godinama muku mučio bez svog sportskog stadiona, pa je većinom gostovao. Zato je omladina grada jedva čekala odluku da se podiže »Borčev« stadion. Na nivelaciji terena, ograđivanju stadiona, podizanju tribina, itd., radile su hiljade radnika, službenika i đaka. Radilo je oko 2.000 akcijaša; i to ne samo mladića i djevojaka već i ljudi i žena u godinama. Radilo se udarnički — popodne, nedjeljom i praznikom — da bi »Borac« što prije dobio svoj stadion, da bi se pokazala snaga radnih ljudi, da bi se opštinskoj upravi dokazalo da se stadion može podići i bez njenog obećanog, ali nikada datog priloga. To je bila prava i velika radna akcija Banjalučana i u vrijeme njenog održavanja za akcijaše je izvođen bogat kulturno-politički program: izdavane su zidne novine, održavana politička predavanja, davani zabavni programi. Na stadionu je otvorena i narodna kuhinja iz koje su se akcijaši hranili na samom gradilištu, a rađeno je i noću, kada su odande naročito glasno odjekivale melodije borbenih pjesama.

Cijela, dobro pripremljena i vođena akcija oko podizanja »Borčevog« sportskog stadiona — u čemu su učestvovala i Vahidina braća — imala je izrazito političko obilježje i, sem ostalog, doprinijela još prisnijem zbližavanju radnika, studenata i đaka. U političku akciju Partije pretvorena je i svečanost kojom je obilježeno otvaranje stadiona. Za tu priliku u goste je pozvan zagrebački radnički klub »Metalac«. Stadion je bio krcat. Na njegovoj sredini su stajala momčad »Borca« i »Metalca«. Govorio je komunisti i jedan od rukovodilaca cijele akcije, Veljko Đorđević, koji je svoj nadahnuti govor, kako bilježi Aleksandar Ravlić, završio porukom: »Kada pobijedi radnička klasa, mi ćemo se preseliti na onaj centralni stadion, koji je izgrađen sredstvima radničke klase«. Stadion se prolomio od ovacija, povika, pjesme. Svečanost su uljepšala momčad dva radnička kluba kada su se međusobno i okrećući se prema publici — pozdravljali stisnutim pesnicama prinijetim desnoj sljepoočnici, što je onda bio komunistički pozdrav.

Klub akademika Banjaluke (KAB) osnovan je 1934. godine, takođe na inicijativu partijske organizacije, a sa ciljem okupljanja studentske i đачke omladine, njihovog povezivanja sa radničkim, kulturnim i sportskim društvima, radi među seljacima itd. »Akademikari« su 1941, isto tako i »Pelagićevci« i članovi »Borca«, krenuli sa Partijom — pretezan broj je stupio u narodnooslobodilačku borbu i svojim djelom potvrdio pripadnost naprednim banjalučkim intelektualcima, privrženost ciljevima Partije.

ČELNA »ŽENSKOG POKRETA«

Kadijina djeca, kao i veliki broj Banjalučana, bili su tada opredijeljena za napredni radnički pokret, učestvujući u akcijama Partije. Vahida je učestvovala u više akcija, naročito kada je bilo u pitanju davanje priloga i prikupljanje pomoći od drugih, te organizovanje priredbi, izleta, itd. Ona će godinama biti ne samo aktivan član već i rukovodilac udruženja »Priatelja prirode« i »Ženskog pokreta«, koja su takođe djelovala pod neposrednim uticajem komunisti. Oni koji su Vahidu bolje poznavali i danas vjeruju da je ona u djelovanju tih društava vidjela povoljnu mogućnost za šire i češće okupljanje žena, za njihovo zbližavanje i uvođenje u borbu za sopstvenu emancipaciju u porodici, na poslu, u društvu.

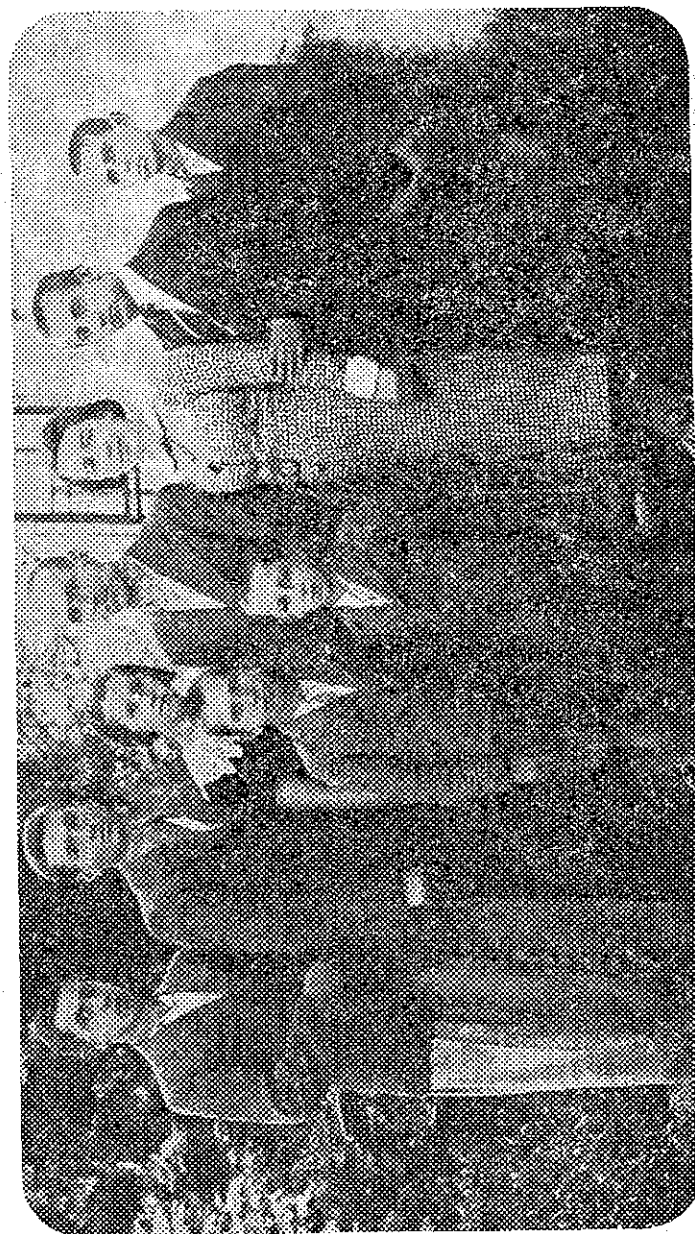
Komunisti Banjaluke su u jesen 1935. svesrdno pri-
onuli oko formiranja »Ženskog pokreta« u ovom gradu,
videći u tome i mogućnost za šire okupljanje žena u
antifašističkom frontu. Već u oktobru te godine »Žen-
ski pokret« je okupio desetine naprednih građanki, in-
telektualki, službenica, radnica, studentkinja, pa i do-
maćica iz porodica komunista i simpatizera, među ko-
jima i veći broj Muslimanki u zarovima. Ta masovna i
agilna organizacija ubrzo je, raznim oblicima rada —
od opismenjavanja do čitanja marksističke literature —
okupljala preko 200 žena. One su djelovale u vrijeme
kada su u gradu na Vrbasu postojala i druga ženska
društva, u kojima su se žene okupljale na vjerskoj i
nacionalnoj osnovi (»Kolo srpskih sestara«, »Hrvatska
ženaa«, ženske sekcije pri muslimanskoj organizaciji
»Gajret«, itd.). Društvo »Ženski pokret« je, pak, širok
program društvenog rada, program borbe za izmjenu
pravnog i političkog položaja žene — ponudilo svim Srp-
kinjama, Hrvaticama, Muslimankama. Napredne Banja-
lućanke su taj program prihvatile, ponijele.

22

Prva veća akcija »Ženskog pokreta«, u čiju je up-
ravu izabrana i Vahida Maglajlić, bila je održavanje ve-
likog političkog zbora žena. Na tom zadatku ženama su
pomogli i komunisti, kao i u sastavljanju rezolucije us-
vojene na tom zboru. Ovaj masovni skup zahtijevao je
od predsjednika kraljevske vlade da se ženama omogući
ispoljavanje većeg uticaja »na formiranje društva i drža-
ve« i da se u novi izborni zakon »uvede opšte i tajno
pravo glasa za sve građane, jednako za muške i ženske«.
Banjalučki ženski pokret se ubrzo ispoljio i u više no-
vih akcija, među kojima su bili zahtjevi od poslodavaca
za poboljšanje uslova rada žena, prikupljanje pomoći
za štrajkače i njihove porodice, pružanja podrške žena-
ma Madrida koje su, s Dolores Ibaruri na čelu, krvarile
u odbrani slobode, itd. Zbog toga će uprava Vrbaske ba-
novine ubrzo početi da upozorava nadležne organe na
opasno komunističko angažovanje oko formiranja i dje-
lovanja ženskih društava, na »nove komunističke direk-
tive« u sprovođenju »akcije za žensko pravo glasa i rav-
nopravnost žena«.

Vahida je kasnije, istakavši se posebno u radu om-
ladinske sekcije društva, izabrana za sekretara, a nedugo
potom i za predsjednika »Ženskog pokreta« u gradu,
što govori o njenom ugledu i borbenosti. Činila je to,
prije svega, jer je neravnopravnost žene osjećala dub-
lje od njenih vršnjakinja iz sličnih sredina, jer je stal-
no učila kako bi umanjila razlike između sebe i muš-
karaca i izmijenila odnos prema sebi kao ženi, jer se,

Devetoro djece kadije Maglajića (Vahida treća zdesna)

uz braću komuniste Ekrema, Dževada i Muniba opredijelila za radnički pokret, prihvatila smjele ideje, težila, nečim novom, ljepšom, sadržajnijem, za šta se vrijedi žrtvovati. Ona će činiti sve da se jasno određen program borbe te organizacije za politička prava, za prosvjećivanje i kulturni rad među ženama što dosljednije ispunjava. Nju su u tu naprednu žensku organizaciju, u stvari, dovele lična pobuna protiv života koji joj je namijenjen, želja za slobodom, znanjem i akcijom. Spособna i inteligentna, duboko osjećajna, brzo je uočila vezu između borbe za oslobođenje žena i radničkog pokreta. Radnički dom i predavanja koja su održavana u njemu omogućili su joj da proširi vidike, a knjige i borbene pjesme zamijenile su mahalska sijela i razgovore u kojima je prolazio društveni život muslimanskih žena.

Sjećajući se Vahidinog političkog sazrijevanja i opredjeljivanja za radnički pokret, njen najstariji brat Ekrem kazuje kako ga je ona češće presrijetala uveče i zapitkivala ga šta on to unosi u njihov dom i time ljuti oca.

— Da bih olakšao sebi, a ujedno pridobio mlađu braću i sestre za radnički pokret, Vahidi sam objašnjavao u čemu je sukob između oca i mene, i, postepeno, dajući joj literaturu i objašnjavajući smisao i svrhu borbe radnog naroda, uveo je u red boraca radničkog pokreta — kaže Ekrem. — To je bio početak njenog saznanja o radničkom pokretu i radu KPJ. Pod uticajem komunisti iz naše šire porodice, ona se kasnije potpuno opredijelila za napredni radnički pokret, manifestujući to učešćem u »Ženskom pokretu« i drugim akcijama koje je Partija organizovala.

Vahida je, zajedno sa Ajšom Karabegović, organizovala prve tečajeve za opismenjavanje žena, što je bila jedna od krupnih akcija »Ženskog pokreta«. Policija je, kako se sjeća Dušanka Kovačević, osujetila pokušaj da se tečajevi organizuju na selu i prijetila da će zabraniti rad društva zbog »propagiranja komunističke politike na selu«. Ni u gradu analfabetski tečaj, pod rukovođenjem »Ženskog pokreta«, nije bio zvanično dozvoljen. Uprkos tome, pronađene su prostorije i osigurana sredstva uz pomoć muslimanskog društva »Budućnost«, u Gornjem Šeheru. Tečajem je rukovala Nevenka Vojšić, učiteljica. Većina polaznica tečaja, koji su organizovale Vahida i Ajša, bile su Muslimanke.

Već 1938. godine napredne snage Banjaluke bile su dovoljno organizovane da postave na dnevni red i jasnu borbu za politička prava žena. U organizaciji »Ženskog pokreta« pripremljen je zbor za pravo glasa žena.

Zboru je prethodio niz krupnih političkih priprema. Sakupljani su potpisi za rezoluciju koja je zahtijevala pravo glasa za žene. Za kratko vrijeme sakupljano je preko 400 potpisa...

Zbor je održan u sali kina »Luksor«, koja je ispunjena do posljednjeg mjesta. Došle su radnice, intelektualke, službenice, studentkinje, domaćice i seljanke iz okoline Banjaluke. Većina žena bile su Muslimanke pod zarom. Zbor je protekao u borbenom raspoloženju...

Jedan od oblika rada bile su kulturne priredbe i čajanke, koje su uvijek bile dobro posjećene. Od priroda sa ovih priredbi davana je pomoć za španske borce, za uhapšene drugove itd.

Omladinska sekcija društva često je organizovala uspjele izlete u okolinu grada, koji su korišteni za razgovore, čitanje materijala i politički rad. I na proslavama Prvom maja koje su, zbog zabrane, organizovane kao izleti »Prijetelja prirode«, učestvovao je, takođe, veliki broj žena.

Pod rukovodstvom dr Danice Perović »Crveni krst« je organizovao dva sanitetska kursa za žene, na koji se prijavio veliki broj mladih članica »Ženskog pokreta«. Jednim je rukvodila dr Perović, a drugim dr Stjepanović. Tu je radila i medicinska sestra Zlata Smailagić. Najveći dio programa odnosio se na prvu pomoć, a bio je, u stvari, sračunat na pripremanje žena za ratne bolničarke. Kurseve je završilo oko 40 žena i djevojaka, od kojih su mnoge kasnije otišle u partizane i hrabro poginule vršeći dužnost bolničarki u jedinicama.

Mnoge funkcionerke »Ženskog pokreta«, među njima i Stana Šubić, Nevenka Vojšić (Vranješević), Vahida Maglajlić, a naročito Nata Jović, bile su često pozivane u policiju, gdje su ih prijetnjama i kaznama primoravali da odustanu od društvene aktivnosti...

MRZJELA JE LAŽ

Patrijarhalno vaspitanje i ukorijenjeni običaji Vahidi su bili predodredili sudbinu domaćice; zar i tamni veo preko lica trebalo je da ujednače njen život sa životima hiljada muslimanskih žena čiju je potlačenost poznavala i osjećala više nego iko. Zbog toga su je upravo pobuna protiv takvog života i divna ljudska želja za slobodom, novim saznanjima i stalnom, stvaralačkom akcijom doveli u »Ženski pokret«.

Njen društveni rad u to doba, veli Dušanka Kovačević, bio je sputavan obavezama prema porodici. Trebalo je nositi zar, sakriti od oca odlaske na konferencije, drugovanje sa »inovjercima« i komunistima. A nika-da nije izostala. Oznojena od trčanja i žurbe, stizala je na sastanke, zbacivala zar i prenosila se u svijet kratkotrajne slobode i učenja, svijet za koji je htjela da živi i bila spremna da umre. Sjećam se kako je dolazila na radničke priredbe. Raspremila bi svoju postelju, stavila cjepanicu, pokrila je jorganom i na taj način površnom posmatraču, a to je najčešće bio otac, ostavljala utisak da je u postelji.

To sakrivanje osjećala je kao ponižavanje. Mrzila je laž, a bila je prisiljena da se neprestano služi raznim izgovorima zbog izostanaka i zlazaka iz kuće. A u tome svemu na njenoj strani bila je tiha, plemenita majka, puna vjere u Vahidu, u nas sve, puna želje da njena djeca budu sretnija i slobodnija nego što je ona bila.

Čitava kuća, zahvaljujući Vahidi i majci, odisala je širinom, humanošću, susretljivošću prema ljudima i spremnošću da im se pomogne. Svoju spretnost i umješnost u domaćinstvu Vahida je koristila da drugaricama sašije haljine, da organizuje bife na radničkim i studentskim priredbama, a često su se vrijedni ručni radovi iz njene kuće nalazili kao ukras u salama za radničke konferencije i priredbe.

Bila je nevjerovatna njena želja za znanjem i učenjem. Često smo noću čitali. U blizini kreveta držala je desetine knjiga iz oblasti ekonomije, filozofije, prirodnih nauka. Čitale smo zajedno Bebelovu »Ženu i socijalizam«. Jednoga dana sa ustručavanjem mi je pokazala svoj prvi članak. Naslov mu je bio: »Istina o životu Muslimanke«. Bio je to nevješt članak, ali snažan svojom iskrenošću i poniranjem u suštinu problema.

BUDILA JE SVIJEŠT KOD ŽENA

Na studijama u Zagrebu Ekrem se oženio studentkinjom Ružom Rakić, po narodnosti Srpkijom, za što oca nije pitao, a nije znao ni kako će, u pitanjima porodičnog života inače stroga, Vahida reagovati, pa jedno vrijeme dvoje mladih i zaljubljenih nisu smjeli ići u Banjaluku. Uto ih je Vahida, ponijeta sestrinskom ljubavlju, posjetila.

— Kada je vidjela kako živimo bijedno, studentskim životom u jednoj sobi, prodala je svoj biser i naušnice

i kupila sve što nam je trebalo od odjeće — sjeća se Ruža. — Od tada nam je svakog mjeseca slala paket. Bilo je tu suvog mesa, slatkog, cigareta, a uvijek bi ubacila i koji peškir ili maramicu. Avgusta 1939. godine došla sam kao profesor na službu u Banjaluku. Nisam se, kako ono kažu, ni okrenula u gradu, a ona me je već uvela u rad »Ženskog pokreta«, čiji je bila predsjednik.

Njeno djelovanje išlo je za tim da svim mogućim metodama probudi svijest kod žena o njihovoj ravnopravnosti i teškom položaju, kako u porodici i braku, tako i u društvu.

U svim tim nastojanjima bila je uporna i dosljedna. Koristila se životom riječi, literaturom, predavanjima i ličnim kontaktima, služeći se uvijek primjerima iz svakidašnjeg života.

Na sijela preko Vrbasa i u Gornjem Šeheru pozivale smo napredne djevojke, s tim da svaka povede još neku drugaricu. Ponekad bi se našla i harmonika. Djevojke su obično radile ručni rad, a Vahida je istupala sa unaprijed pripremljenim programom. Čitale smo knjige, novine i sakupljale pomoć za drugove u koncentracionalnim logorima.

Sijela su bila po kućama, baštama, gdje bi Vahida zapjevala i povelala kolo.

Izvjestan krug žena ju je osuđivao. I to uvijek jednostrano: da se bavi muškim poslovima. To su bile, uglavnom, žene koje su imale od čega da žive. Siromašnije su joj odobravale, ali misleći da je neravnopravnost bogomdana, govorile su joj: »Moja Vahida, ne može to kod nas tako biti«. Ako nije mogla drugačije, uzvratila bi im: »Draga moja, tako će ti biti, pa ti radi šta hoćeš!«

Sve teškoće i prepreke strpljivo je savladavala, naližeći često na nerazumijevanje i kod svojih najbližih. Malograđanska čaršija, namjerno ili iz neznanja i vjerskih predrasuda, krivo je tumačila Vahidin stav i nastojala ju je okaljati kako u gradu, tako i u porodici. »Kao Vlahinja obukla usku suknju, odrezala kosu, ide u kino, u pozorište...« Ocu su tako u gradu, prilikom izlaska, svim i svačim punili uši. Po njegovom povratku kući nastajao bi lom, pri čemu je i majka mnogo trpjela.

Više puta joj je nudeno da se uda i udomi u neku od uglednih i bogatih muslimanskih kuća — a ona je uporno odbijala; voljela je čovjeka druge vjeroispovijesti i narodnosti — a znala je da je to, u onim uslovima, beznačajno; i zato se snahi Ruži povjeravala: »Mene je jasno da neću imati lične sreće. Sva svoja nadanja

i snagu uložicu u rad za dobro drugih. To mi je svrha života i u tome se osjećam potpuno srećnom».

Posebnu je brigu vodila o kući. Uvela je peglanje rublja i svakome postavila krevet, jer se do tada spavalo na dušecima, na podu. Nastojala je da se u kući jede što više zeleni. Održavala je besprijeckornu čistoću posuđa i od sviju tražila čistoću tijela. Stalno je rušila običaj žena da hodaju po mahali, ispijajući kafe i prije i poslije podne. Učila je djevojke, naročito siromašnije, da izrađuju poznatu banjalučku čipku, a sve svoje sugrađanke koje su se tim napornim poslom bavile — podsticala da se bore protiv bezdušnih trgovaca za koje su radile i koji su vrijednu čipku dobijali u besćenje. To ni sama nije mogla mirno da posmatra, pa je te žene, poslije razgovora sa njima o eksploataciji kojoj su izložene, savjetovala da podignu cijene, uvjeravajući ih da će trgovci pristati na to jer im nema ko drugi raditi tako izrazito lijep ali spor i s naporom skopčan ručni rad. U isto vrijeme je obilazila trgovce govoreći im kako se žene bune i kako neće više da izgrađuju čipku po tako niskim cijenama, pa im je bolje da plate više nego da ostanu bez tih izuzetno lijepih i rijetkih rukotvorina.

28

NESEBIČNA POMOĆ SIROMAŠNIMA

Na prijedlog partijske organizacije Banjaluke, pri kraju školske 1939/40. godine organizovan je kurs za besplatno podučavanje siromašnih đaka koji su imali popravne ispite. Okupilo ih se oko 150 i Vahida se postavila da im obezbijedi prostorije za rad. Među učenicima — predavačima bio je i Safet Fejzić, čija je majka ranije pomagala u kadijinoj kući, ali je uskoro umrla, tako da je brigu o školovanju Safeta preuzela Vahida, a on se sjeća da je školovanje omogućila i Rešadu Džehveroviću i još nekim đacima iz siromašnih porodica. Kurs je uspješno završen, skoro svi đaci su položili popravne ispite i to je za Vahidu bio dovoljno velik razlog da organizuje izlet đaka i njihovih roditelja na Suturliju. Izlet je bio masovan, a zaduženje da se osvrne na rad kursa skojevski rukovodilac Ivica Mažar je iskoristio da govori o situaciji u svijetu, o izdajničkoj politici vlade Cvetković—Maček, o obavezama i odgovornosti mladih u odbrani zemlje od fašizma.

Izleta i zabava koje je 1940. organizovala radnička i studentska omladina Banjaluke sjeća se i Bisera Hasan-

bašić, ukazujući na to da je uloga Vahide u njihovom organizovanju bila veoma značajna.

— Obišla je više žena, koje su je uvijek vesela lica dočekivale, jer im je ona uz svaki posao donosila i vredrinu, i na taj način obezbijedila ručne radove da bi se došlo do više priloga za tombolu i do sredstava za društvene potrebe.

Vahidi nije trebalo davati ideje za rad. Ona je imala mnogo korisnih ideja i odmah je pristupala njihovom ostvarenju. Na zajedničkim izletima i turnejama bila je zapažena zbog svog vedrog duha, a i snalaženja u svim situacijama.

Izleti su bili jedan od oblika rada. Na izlete se išlo pješice, najčešće negdje kraj Vrbasa, a muškarci su čamcem dovozili hranu. Odlazili smo u Trapiste, Slatinu ili Han-Kola. Nisu mi poznata Vahidina direktna zaduženja, ali znam da je svaki njen posao izgledao spontan. Igrali smo, pjevali, čitali i razgovarali. Ona nam je dijelila hranu, vodeći računa da porcije budu podjednako nasute.

Seoska omladina u Han-Kolima radovala se našem dolasku. S nama su pjevali. Donosili smo im raznu literaturu za čitanje. Zahvaljujući Vahidinom toplom odnosu i neposrednosti u razgovoru sa seljacima, u Društvo je, pored radničke i studentske, uključivana i seoska omladina.

U Banjaluci se tada radilo u dubokoj ilegalnosti i bilo je veoma opasno održavati skupove i sastanke u kućama aktivista poznatih policiji, a takvi su bili Dževad i Munib, ranije hapšeni i zatvarani. I pored toga, u njihovoj kući su održavani sastanci, umnožavani leci i proglašeni Partije i Skoja. Neke proglose su pisali Munib i Stjepan Pavlić, a ostali su ih rasturali po gradu. O tome se pred Vahidom ništa nije krilo, a sudeći po njenoj aktivnosti mnogi su vjerovali da je i ona član KPJ.

29

KADIJINA KUĆA — UPORIŠTE NOP-a

Kadija je bio čovjek koji se osjećao duboko odgovornim, kako je on to često naglašavao »pred bogom i ljudima«, za vaspitanje svoje djece, za njihovo ponašanje. Veoma je držao do časti i ugleda porodice i ništa mu od onoga što su činili njegovi sinovi i Vahida nije izmicalo. Znao je za njihov ilegalni rad, strepio da ih policija ne otkrije, tugovao kada bi mu koji od sinova

dopao zatvora. Sve više se pravio da »ne vidi« ni ono što je znao i vidio, a sve rjeđe ih je prekoričevao jer je znao da od toga nema koristi, da su oni smjelo zakoračili na svoje životne staze. Primjećivao je da se i Vahida nekako čudno ponaša, da od njega nešto krije, da dugo noću nešto čita; sve češće su u kuću svraćale i tražile Vahidu neke žene i djevojke koje nikada ranije nije vidao; ušle bi kod nje, zaključale se i dugo se nešto sašaptavale. Što se to u suštini dešavalo njemu će biti jasno odmah poslije okupacije zemlje, kada je njegova kuća postala značajan centar mnogih koji su ilegalno živjeli i radili za narodnooslobodilački pokret u Banjaluci, a duša cjelokupnog tog rada postala Vahida. On je tada bio svjedok kako Vahida kuću, tako reći preko noći, pretvara u skladište hrane, obuće, odjeće, sanitetskog materijala i oružja, u sigurno sklonište onih koje su Nijemci i ustaše uporno tražili i progonili, u punkt za održavanje partijskih veza. I u svemu tome se tako ponašala kao da njoj ne prijete nikakva opasnost. Ubrzo su dva njegova sina izašla iz Banjaluke i postali partizani, a jedan dopao u ustaški zatvor, zbog čega su agenti ustaške nadzorne službe (UNS) često premetali kuću, ali je Vahida, kao da je prkosila policiji koja se nalazila u blizini, skrivala ilegalce, brinula o njima i otpremala ih u partizane. Sve što se u kući našlo bilo je na raspolaganju narodnooslobodilačkom pokretu i ljudima koji su se sticajem okolnosti tu našli. Zarove je uvijek imala u rezervi, a obezbjeđivala je ključeve nekih ilegalnih stanova u gradu. Nikada niko nije ostao nezbrinut.

U svojoj kući je organizovala i pravu radionicu rublja za borce. Prekrajala je djevojačko ruho koje je godinama spremala za svoj budući dom, čilime sa poda, zajedno sa majkom, osipala i vunu koristila za pletenje džempera, čarapa i drugih odjevnih predmeta potrebnih partizanima.

U doba masovnog ubijanja Srba, protiv čega je javno protestovao i kadija, kada su i banjalučki Jevreji, ponižavajući obilježeni žutim trakama oko ruke, odvođeni u logore, Vahida je u zaru, danju i noću, obilazila grad, prikupljala hranu, odjeću, radio-aparate, sanitetski materijal i novčane priloge za borce i partizanske porodice, širila ideju otpora proti vokupatora, sarađujući sa desetinama komunista, skojevaca i rodoljuba, izlažući se i sama velikoj opasnosti.

Istorijske događaje iz 1941. godine partijska organizacija Banjaluke spremno je dočekala, sa nekoliko stotina članova Partije i Skoja, te hiljadama antifašista i rodoljuba, koji su slijedili politiku KPJ.

Jedne januarske noći 1941. u kući Ferida i Muhameda Hasanbašića održan je dogovor rukovodećih komunista Banjaluke i cijele Bosanske krajine pod rukovodstvom Đure Pucara. Raspravljalo se o spremnosti komunista i naroda ovog kraja da ostvare stavove Pete zemaljske konferencije KPJ u odbrani zemlje. Dok su se dogovarali ljudi koji će Krajinu uvesti u oružanu borbu, Vahida i grupa njenih drugova su, po naređenju Ivice Mažara, sekretara Oblasnog komiteta Skoja, čuvali stražu.

Dva mjeseca potom, 27. marta, Vahida je, sa braćom i hiljadama Banjalučana, bila učesnik još jednog istorijskog događaja — marširala je, sa masom borbeno raspoloženog naroda, centrom grada, nosila transparent na kome je pisalo »Hoćemo da branimo zemlju«, pozdravljala stisnutom pesnicom, pjevala, u nikad većem hodu, »Hajte braćo, hajte sestre«. Toga dana Mjesni komitet Partije je, obaviješten o događajima u Beogradu, pozvao radnike, službenike i omladinu da obustave rad, izađu na ulice, manifestuju odlučnost u borbi protiv fašizma. Među njima su izašli i radnici Tvornice duhana u kojoj su partijska, skojevska i sindikalna organizacija imale dugu i bogatu tradiciju i vršile snažan uticaj na kolektiv. Oni su nosili na brzinu napisane parole koje su govorile o odlučnosti radnika da se odupru fašizmu, da brane i odbrane zemlju. Izašli su i rudari sa Lauša, i radnici pilane »Jelšigrad«. U toj velikoj koloni i Vahida je nosila transparente, uzvikivala parole, namjerno najglasnije ispred zgrade ustanova koje su godinama bile očišćenje režima: banske uprave, komande garnizona, policije. Zatim je Mjesni komitet Partije preko svojih aktivista, pozvao tu masu i druge antifašiste da se okupe pred zgradom Željezničke stanice i nastave da manifestuju antifašističko raspoloženje, jedinstvo, borbenost. Na skupu su govorili komunista Muhamed Kazaz i Dušan Branković, seljak iz okoline Banjaluke, poslanik Zemljoradničke stranke, poznat kao borbeni antifašista, zbog čega će ga ustaše i ubiti. Na sastanku aktivista Vahida će uveče sa uzbuđenjem govoriti o snazi naroda kako ju je doživela na ulicama rodnog grada, o tome da će od sad narod odlučivati o odbrani zemlje od fašizma. Nažalost, izdaja državnih vrhova bila je toliko duboka da se kapitulacija vojske i vlade nije mogla preduprediti.

Banjalučka je gluha i pusta dočekala ulazak njemačke motorizovane kolone koja je hrlila ka Sarajevu. Međutim, srce slobodarske Krajine nije se zadovoljavalo samo svojim ćutanjem i mržnjom, već je bilo za akciju, za borbu. Zbog toga je Komitet za odbranu, koga je for-

mirala Partija od najistaknutijih komunista, imao punu podršku u pokušajima da se organizuje otpor i odbrana. Uz Komitet su, u stvari, bile hiljade dobrovoljaca, ali se više od spasavanja nekih objekata od rušenja i sklanjanja dijela naoružanja i opreme razbijenih jedinica, nije moglo učiniti. Okupacija je, dakle, bila tu, kao gruba ratna zbilja, ali komunisti i napredna Banjaluka poraz nisu priznavali...

U gradu je odmah, sa blagoslovom i zaštitom Nijemaca, uspostavljena ustaška vlast. Za stožernika je postavljen dr Viktor Gutić koji će, već poslije mesec dana, pošto je zaveo »novi poredak«, prijetiti: »Sada ima da pristupim grandioznom djelu — čišćenju Hrvatske Bosanske krajine, a naročito Banjaluke, jer ona postaje glavnim gradom Hrvatske«. Počelo se sa masovnim iseljavanjem srpskog življa, plenidbom njihove imovine, progonom u logore Jevreja, a uskoro i hapšenjem pedesetak komunista, skojevaca i drugih rodoljuba.

Grad je pritiskala strahovlada. Svakodnevno su stizale vijesti o masovnim zločinima ustaša nad srpskim stanovništvom, o klanju pravoslavnih sveštenika, paljenju pravoslavnih crkava, pljački imovine Srba, itd. dok su vješto i uporno pokušavali da se Muslimani gurnu u bratoubilački rat — raspirivanjem vjerske i nacionalne mrženje, potezanjem nekih starih računa, itd. Sem kod pojedinaca i manjih grupa, i to koristeći se primitivizmom, zaostalošću i vjerskim sljepilom, te raspirivanjem niskih strasti — nisu uspjeli.

S NARODOM I U ZLU I U DOBRU

Od prvog dana okupacije komunisti su nastavili sa još življim političkim radom, sračunatim na to da se očuva jedinstvo naroda ovog višenacionalnog kraja, okupe sve snage oko programa Partije za vođenje oružane i revolucionarne borbe. Komunistima su prenijeti zaključci istorijskog Majskog savjetovanja u Zagrebu, poslije čega je, na savjetovanju na Šehitlucima, ondje gdje danas stoji velelepni spomenik, dogovoreno da se nastavi s pripremama za oružanu borbu: priprema oružje, okupljaju ljudi s kojima se može računati u borbi. Ovdje, po zadatku višeg partijskog rukovodstva, u junu stiže i Mahmut Bušatlija Buš, sa zadatkom da pomogne Oblasnom komitetu KPJ u pripremanju oružane borbe. U tom cilju su u partijskim organizacijama odrede-

ni grupe i pojedinci i zaduženi za vojna pitanja, čime je organizovanje pristupljeno pripremama oružane borbe. Partijsko rukovodstvo je, sa sastanka održanog na dan Hitlerovog napada na Sovjetski Savez, preporučilo svim komunistima u gradu da se pričuvaju ofanzive ustaša koja će, sigurno, uslijediti, ali i da, bez velike potrebe, ne idu u duboku ilegalnost, već da nastave da rade s narodom i za narod, javno i organizovano, kao jedina politička snaga koja je i u toj najtežoj situaciji ostala uz narod. Narednih dana ustaše su, stvarno — na osnovu spiskova koje su za njih sačuvali oni koji su i prije rata rukovodili borbom protiv komunista i svih naprednih snaga grada — počele sa hapšenjem članova KPJ i Skoja. Uhapšeno je i strpano u »Crnu kuću« pedesetak ljudi, na šta su sve napredne snage grada stale na stranu uhapšenih: uticajni ljudi su intervenisali kod predstavnika vlasti u Banjaluci i Zagrebu, u kvartovima je, po dogovoru i na red, prikupljano jelo i razna druga pomoć za uhapšene i njihove porodice. Takav pritisak javnosti je urodio plodom: gotovo svi uhapšeni su, redom po jedan, pušteni iz zatvora. Ovi su se, na preporuku partijskog rukovodstva, povukli u ilegalnost i nastaviti s organizovanjem otpora i pripremama za otvorenu borbu, iz čega su ustaše odmah izvele zaključak da su pogriješile, pa sada hapse i tek puštene i ranije nehapšene komuniste, skojevece i grupu njihovih saradnika. Među uhapšenima je bio i kadijin sin Nževad koji će uskoro biti odveden u koncentracioni logor u Bosanskoj Gradiški odakle se nikada više neće vratiti svom gradu. O puštanju zatvorenika sada više nije moglo biti govora, što je bio velik gubitak za banjalučku partijsku i skojevsku organizaciju, ali su mjesta uhapšenih popunjavana novim, mlađim i poletnim članovima Partije, mladićima i djevojkama, koji su sazrijevali u »Pelagiću«, u »Borcu«, u »Ženskom pokretu« i »Prijeteljima prirode«, u skojevskim aktivima u školama i preduzećima i u sindikatima.

Zadnjih dana juna više od sto najistaknutijih i politički znanih Banjalučana izašlo je van grada, spremni za početak oružane borbe. U Banjaluci su ostali, da rukovode radom partijske i skojevske organizacije — Duško Bole, Rada Vranješević, Dušanka Kovačević i Karlo Rojc. U gradu je dejstvovao širok antifašistički pokret, pri čemu je bilo od izuzetnog značaja prisustvo među komunistima i svim Banjalučanima antifašistima, druga Đure Pucara Starog koji će odatle, mjesecima, rukovoditi oružanom borbom u Bosanskoj krajini i svim vidovima otpora. Značajno je bilo i to što su Danko Mitrov i Miljenko Cvitković, komunisti i učesnici španskog građanskog

rata prenijeli svoja iskustva i pomogli početak organizovane oružane borbe.

Početkom jula je u rejon Šehitluka, iznad Gornjeg Šehera, bio partizanski logor koga je banjalučka partijska organizacija snabđivala oružjem, municijom, sanitetskim materijalom, odjećom, obućom, šatorskim krijima, čebadima, priborom za kuhanje, itd. U prikupljanju od naroda, skrivanju i prenošenju partizanima, učestvovala su hiljade antifašista iz redova Srba, Muslimana i Hrvata. Samo koju sedmicu kasnije na Starčevici je formiran Banjalučki partizanski odred. Njegov zadatak je bio da djeluje na komunikaciji Banjaluka — Jajce. U svojoj prvoj akciji, u Aginom Selu, rastjerao je ustaše koje su došle da pljačkaju žito i stoku. Opljačkana imovina je vraćena vlasnicima, ali su ovi to odbili, govoreći da će već nekako izdeverati i sa onime što im je ostalo iza ustaša, a taj plijen neka ide narodnoj vojsci. U toj borbi je poginuo skojevac Plivac, prvi Banjalučanin koji je dao život u oružanoj borbi. Sahrnjen je uz vojničke počasti, a borci su se nad njegovim grobom zakleli da neće ispuštati pušku dok ga ne osvete i izvojuju slobodu.

34

Da je ne bi uznemiravale ustaše na desnoj obali, jedinica je u naredne dvije akcije spalila mostove na Vrbasu, u Krupi i Bočcu. Odmah se vidjelo da su većina tom poslu nevični. Ipak, noću su na prvom mostu velikim svrdlima izbušili rupe, stavili eksploziv, zatim natopili krpe benzinom i petroleumom i bacili ih na most. Kad se većina povukla, krpe su upaljene. Najprije je suknuo plamen, a onda odjeknula eksplozija. Sljedeće noći je planuo most preko Vrbasa u Bočcu. Diverzanti su natrpali trijeske i suvaraka u koševе, to polili benzinom i zapalili. Glavnina čete je sa Čemernice posmatrala odsjaj vatre koja je gutala most.

Sljedeća akcija te jedinice, prema sjećanju političkog rukovodioca Šefketa Maglajlića, bila je postavljanje zasjede između Bočca i Crne rijeke, na putu Banjaluka — Jajce. U zasjedu su upala dva kamiona sa neprijateljskom vojskom. »Neprijatelj je vatrom iz zasjede zaustavljen i razbijen. Kako se naša zasjeda nalazila na suprotnoj strani, na desnoj obali Vrbasa, a cesta na lijevoj obali, Albert Trinki i još neki borci su preplivali Vrbas i pokupili oružje, među kojim se nalazio i jedan puškomitraljez. Domobrane nismo mogli zarobiti jer su nam rekli da ne znaju plivati. Za uzvrat, oni su nas, nakon što smo prevukli oružje na svoju stranu Vrbasa, podsjetili da smo zaboravili zapaliti kamione. Rekli smo im da ih oni zapale, što su i učinili...«

Za to vrijeme je veći broj istaknutih banjalučkih komunista stajao na čelu svenarodne borbe širom Krajine. Pošli su po zadatku Partije da, zajedno sa ostalim krajiškim komunistima, rukovode opštenarodnim ustanom koji je počeo u drvarskom kraju i poput plime se širio Podgrmečom, Kozarom, Janjem, Pljevom. Nakon višenedjeljnih borbi, širom Krajine će se stvoriti prostrane slobodne teritorije sa jedinicama revolucionarne vojske, organima narodne vlasti, privredom, bolnicama, školama.

PRIJEM U PARTIJU

Vahida je, kako je već rečeno, i prije rata bila veoma aktivna u političkom životu svog grada, ali je tek sada — u svakodnevnom prikupljanju narodne pomoći za borbu, u otimanju od domobrana i ustaša, u suočavanju sa opasnošću, itd. u punom smislu našla sebe, dala maha svojim moćima. U maju je, na sastanku ćelija komunista, primljena u KPJ. Bila je, kažu, toliko uzbuđena ljepotom i veličinom tog priznanja, u kome je vidjela dokaz više da Partija podjednako računa na žene i muškarce, da nije mogla doći do riječi. Iako je već odavno bila borac, sada već u 34 godini — nije mogla da zadrži suze radosnice.

35

Nastavila je da sarađuje sa mnogima, a sada je i mlađoj braći davala zadatke. Nekako u to vrijeme Osman se vratio iz Sarajeva, od rođaka; odmah mu je prišla Vahida i ozbiljna, gotovo strogog lica mu rekla: »Pošto si upoznao Sarajevo — moraš ponovo onamo.«

— Objasnila mi je da u određeno vrijeme odem Ismeti Demirović, kažem joj da me Vahida poslala, našta će mi Ismeta reći šta dalje da radim. Kad sam došao, Ismeta me uvela u jednu sobu. Tu sam zatekao jednog čovjeka koji mi je dao neko pisamce da ga odnesem u Sarajevo, u Škerlićevu ulicu. Pismo je stavio u kutiju cigareta. I danas se sjećam, bila je to »Morava«. Dao mi je i 80 dinara za put. Bio je to Đuro Pucar. Pri dolasku u Sarajevo kupio sam još tri kutije istih cigareta.

Iz Sarajeva sam doveo jednu drugaricu u Banjaluku. Do Jajca smo putovali vozom, a zatim autobusom. Putovali smo na izvjesnom rastojanju, kao da se ne poznajemo. U Banjaluci, na stanici, sačekala nas je Vahida. Pokazao sam je drugarici koju sam dopratio i šapnuo da ide s njom. Njih dvije su krenule jedna za drugom. U to vrijeme od Vahide sam dobijao i novac za ku-

povinu većih količina brašna, pisaćeg pribora, cigareta, žileta, sapuna i sl. Istovremeno mi je objašnjavala kuda da odnesem nabavljeni materijal. Bila su to određena mjesta gdje se skupljao materijal za partizane.

— U toku rata bila je izuzetno aktivna i znala da se može osloniti na svakoga od nas u kući. To je veoma vješto činila. Po dolasku iz zarobljeništva radio sam u Mobilnom odjelu vojnog okruga u Banjaluci. Od mene je zahtijevala da nabavim veću količinu vojnih objava i štambilj, da udesim da neke drugove brišu iz vojne evidencije, sa napomenom »nestao«, »umro«, itd., a da lica, na koja se sumnjalo da sarađuju sa ustašama, pozovu u vojsku, posebno ona lica koja su posezala za tuđom imovinom, preuzimajući srpske i jevrejske radnje.

»Treba nabaviti pisaću mašinu, radio-aparat, harmoniku, govorila je. U svako doba, treba, treba, treba... Kakvo bogatstvo mašte...

STVORENA ZA BURNO DOBA

36

U novim, ratnim uslovima članice »Ženskog pokreta« su nastavile svoj borbeni, revolucionarni put, uglavnom u okupiranoj ali nepokorenoj Banjaluci, boreći se za ostvarivanje revolucionarnog programa Partije koji je u sebi sadržavao i slobodu i ravnopravnost žena. Vahida je i sada bila među čelnima, prvoborcima, čega se njen saborac Dušanka Kovačević ovako sjeća:

— Poslije okupacije Vahida je odvažno obavljala niz značajnih poslova. Svoju kuću, u kojoj je život tekao mirno, tako reći preko noći, pretvorila je u skladište hrane, obuće, odjeće, sanitetskog materijala, oružja, oruđa i dr. Osjetila sam kao da je došlo njeno doba u kome je mogla pokazati i razviti sve svoje sposobnosti. Ponašala se kao da joj ne prijeti nikakva opasnost, nego da treba samo druge da zaštiti. Njen smisao za organizaciju je dostigao nesvakidašnje razmjere.

Dogovarala bi se sa trgovcima — Jevrejima — dok im još radnje nisu bile oduzete, da joj daju veće količine robe uz neznatne cijene — tek toliko da se naplati (četkica za zube, sapun, šećer, brašno i dr.) U svojoj kući je organizovala pravu radionicu rublja. U jesen 1941. godine, u svom dvorištu, pripremala je velike količine pekmeza. »Imaćemo pekmeza dok god traje rat«, reče majka, na šta ona odgovori: »Nećemo ga, stara, ni okusiti, ovo će ići tamo gdje treba.«

Kada su se te godine organizovali sanitetski tečajevi, Vahida je obezbijedila sanitetski materijal za tečajeve i za slanje u šumu, partizanima.

U doba masovnog ubijanja Srba, u doba kada su ljudi sa tužnim trakama oko ruke masovno odvođeni u logore, Vahida je obilazila srpske i jevrejske porodice u gradu. Govorila im je istinu, da će im neprijatelj oduzeti sve stvari i tražila da to dobrovoljno ustupe ustanicama, i na taj način je obezbjeđivala radio-aparate i druge potrebe za borbe. Oko smještaja ljudi koji su bili u ilegalnosti činila je prave podvige. Pribavljala je zarove i ključeve od velikog broja ilegalnih stanova. Nikada niko nije ostao nezbrinut poslije policijskog časa.

Sjećam se jednog detalja kada se porodica Bojkovski odselila u Beograd. Dobavila je ključ njihovog stana. Rada Vranješević i ja odjednom smo se našle u trosobnom stanu. Vahida nas je obilazila i tom prilikom govorila da drugi stanari čuju: »Moram im zaljevati cvijeće«. Jednog dana, u zoru, silazile smo niz stepenice kuće i naišle na ženu ustaškog funkcionera. Vahida se odmah snašla i počela vikati kako ne znamo čistiti parkete. Više se nismo smjele vratiti u taj stan.

Vahida je u radu imala veliku podršku svoje majke, dok se kadija, da bi sačuvao svoj »autoritet«, pravio da ništa ne primjećuje. Jednom sam se, međutim, uvjerila da on zna mnogo više nego što pokazuje. Bila sam uhapšena. Prozori zatvorske sobe gledali su kapiju Vahidine kuće. Trebalo je da nekoga obavijestim da sam u zatvoru, pa sam dugo čekala da se neko pojavi iz Vahidine kuće. Naišao je stari, Vahidin otac. Odlučila sam da se obratim njemu. Rekla sam: »Molim vas, kadija, recite Vahidi da je Dušanka u zatvoru.« Prošao je ne obazirući se, kao da ništa nije čuo, i otišao u grad. Brzo se vratio. Vahida mi je poslije pričala da joj je rekao: »Eno ti druge u zatvoru, red je da je obiđeš, jer je i tebi tamo mjesto.« Bio je to grub način, ali je, ipak, bio spreman da pomogne. Jednom me je sreo u svojoj kući, a ja — prolazeći u zaru — rekoh: »Dobar dan«! Poslije je otišao u Vahidinu sobu i rekao joj »Opomeni onu Kovačeviću, kad već ide u zaru, da ne više dobar dan.«

Takav njegov stav je značio odobravanje cijelog rada i pokreta protiv neprijatelja. I pored naprasite naravi i starog shvatanja, to govori koliko je on bio čovječan...

Pred moj polazak u partizane vidjele smo se i pozdravile sa Vahidom Maglajlić. Posljednji put prekontrolisala je da li smo pravilno obukle zar i metnule peču,

37

dala nam stotinu savjeta i sitnica koje nam mogu zatrebati, zasuzila je i zastidila se suza. Sa grubošću kojom je uvijek pokušavala da sakrije svoju čovječnost i dobrotu, rekla nam je da ništa ne znamo, nazivala nas »vlahinjama« i dugo ostajali na kapiji gledajući za nama. Zarove nam je dala Vahida iz svoje kuće, uz pristanak majke, stare kadinice.

Prostrana kuća sa sobama debelih zidova i gustim zavjesama na prozorima, koji ni usred ljeta nisu propuštali vrućinu, u kojoj je mirno i udobno tekao život relativno obezbijeđene porodice, postala je važan centar mnogih koji su ilegalno živjeli i radili u Banjaluci. Duša cjelokupnog tog rada bila je Vahida, kći patrijarhalnog kadije, čijoj je snazi i željama davno postao tijesan zar i uska perspektiva muslimanske djevojke koju joj je namijenila patrijarhalna sredina i običaji.

U sav svoj posao unosila je sestrinsku ljubav i brigu za svakog čovjeka. Nikada nisam vidjela Vahidu da se pred nečim zbunila. Kao da je bila stvorena za to burno, uskomešano doba, kao da joj je ono pomoglo da oslobodi do kraja svoju neiscrpnu snagu i vjeru u bolji život...

Cijela porodica kadije Maglajlića se uključila u rad NOP-a i, preko Vahide, radila za račun borbe. U tome je i kadija, na svoj način, bio saučesnik, saradnik. Vahida poslije okupacije, kako se sjećala kadinica, nije više mogla da krije svoj rad.

— Trebala joj je naša pomoć. Postalo je sve vidljivo. Cijelu kuću, od podruma do tavana, pretvorila je u skladište raznog materijala za partizane, koji je pribavljala dovijajući se na razne načine. I ovdje se ispoljila Vahidina velika snalažljivost i okretnost, koju smo i ranije primećivali.

Jedanput se kadija popeo na tavan. Oči su mu stale od čuda, kad je ugledao kamaru koja je zakrčila pola potkrovlja. Bilo je tu svega, od sjekira do radio-aparata. Pogled mu se duže zadržao na uspomeni koju je dobio od oca — na starom »crnogorskom« levoru. Ni to nije zaboravila.

U tom radu nije ni mene štedjela. Jednog dana unesen je u kuću džak bijelog brašna koje smo sljedovali za veliki broj članova naše porodice. Brašno je tu omrklo, ali nije osvanulo. Znala sam da je to Vahidin posao, a na moj prijekor, odgovorila mi je s osmjehom: »Kadinice«, tako me je obično zvala, »ti misliš da si samo ti živa.«

KADIJA I KADINICA NA PRAVOM PUTU

Uoči rata kadija je, predviđajući događaje i poučen životnim iskustvom iz minulih ratova — kako to pamti njegova snaha Ruža — pod stepenicama koje vode iz prizemlja na sprat, sakrio izvjesnu količinu brašna, riže, ulja, šećera, kafe, masla.

Bio je uvjeren da za to niko ne zna i da su stvari na mjestu. Kad je nešto zatrebalo, ostao je zaprepašćen jer tamo više nigdje ništa nije bilo. Vahida je to već bila spremila na »pravo mjesto«. Od braće i oca pokupila bi sve vuneno što bi našla, isparala i podijelila ženama da pleu pulovere i čarape za borbe. Iz kuće je iznijela skoro sve posteljno rublje. Ostavila je poneku plahtu, koju smo kasnije iskoristile za zavoje. Sanduke sa svojim ruhom potpuno je ispraznila. Domaći svileni vez, namijenjen za posteljinu, iskrojila je u zavoje i sterilizirala prije upućivanja u partizansku bolnicu.

Tako je Vahida sve što se moglo obući, obuti i pojesti iznijela iz roditeljske kuće i otpremila partizanima.

Kadija je, na sebi svojstven način, pokazivao simpatije prema NOR-u. Sem ostalog, javno je, kao ugledna i uticajna ličnost, protestovao zbog hapšenja naprednih ljudi, pokolja Srba, pljačkanja jevrejskih radnji. To nije bilo po volji ustašama, pa su ga uskoro, poslije bezuspješnih pokušaja da ga pridobiju za sebe ili pasiviziraju — penzionisali kao nepoželjnog, a nakon koji mjesec ga, kao člana Gradskog odbora Narodnog fronta Banjaluke, uhapsili i gotovo godinu dana držali u koncentracionom logoru u Bosanskoj Gradiški.

Vahida i njena majka bile su izuzetno cijenjene i poštovane ličnosti. Slične po svojoj humanosti, smislu za društveni život i humor, uzajamno su se dopunjavale. Zato im i nije bilo teško naći zajednički jezik i u presudnim danima 1941. godine, bez obzira na teške i izuzetne uslove. U majci je Vahida imala veliku podršku, i ne samo ona, već mnogi ilegalni radnici. Kad je nekom od njih trebala majčinska podrška, našao ju je u kadinici, a kada im je, opet, zatrebala njena saradnja, to je mogao naći u kadinici. Ona je pripremala hranu za mnogobrojnu familiju i ilegalce koji su se skrivali u njenoj kući ili povremeno navraćali.

Tiha, plemenita majka, puna vjere u svoju Vahidu, u sve ilegalce, puna želje da njena djeca budu sretnija i slobodnija nego što je ona bila, zamjenila je udobni mir

svoje starosti za svakodnevni nemir koji su u kući uni-
jeli sinovi i kćeri — komunisti — gonjeni od policije.

Kadija i kadinica su, dakle, pomagali NOP duboko
uvjereni da su i oni i njihovo devetoro djece na pravom
putu.

OLIČENJE VRLINA KOMUNISTE

40 Komunisti Safetu Fejziću je u maju 1941. godine
partijska organizacija povjerila dužnost upravnika či-
novničke menze, koja je, u stvari, bila glavni kurirski
centar za održavanje ilegalnih veza sa Sarajevom, Koza-
rom, centralnom Bosnom i okolinom Banjaluke, a naro-
čito sa Poniorom. Tu je stizala sva pošta za druga Pucara.
U menzi su se hranili ilegalni radnici iz čitave Bosanske
krajine, rukovodioci partijske organizacije grada, avi-
jatičari i pouzdani saradnici narodnooslobodilačkog po-
kreta Franjo Kluz i Adil Alagić. Duša tog partijskog sa-
stajališta i uporišta, kako se Fejzić sjeća, bila je Vahida.
Preko nje su išle gotovo sve veze s komunistima u gra-
du, ona je prihvatila one koji su ilegalno ulazili u grad,
donosila prikupljeni materijal. Obično su to bili lijekovi,
zavoji i hirurška oprema, zatim oružje i municija, i u
tome su joj pomagali Dalko Dervišić i Enver Rizvanbe-
gović. Cijela operacija skupljanja i donošenja materija-
la odvijala se hitro, a donijeti materijal je sklanjao i sa-
krivan u spremište pod kamare krumpira, paprika i osta-
log povrća pripremljenog za kuhanje, tako da agenti
UNS-a, koji su u menzu češće navraćali tražeći ponekog
sa potjernica, ništa nisu primjećivali. Bezmalob sve veze iz-
među druga Pucara, koji je nekoliko mjeseci rukovodio
oblasnim komitetom iz ilegalstva u Banjaluci, i članova
Mjesnog komiteta Partije, u kome su bile i Rada Vranje-
šević i Dušanka Kovačević, išle su preko Vahide. Ona je
takođe imala značajnu ulogu i u održavanju brojnih ku-
rirskih veza u gradu. Obučena u zar, ona je održavala
veze ne samo u gradu nego i izvan njega. Vezu je uspo-
stavljala i sa Han-Kolima, preko Saturlije, do koje je
sama, uz izlaganje opasnosti, stizala. U tim poslovima,
onda rizičnim i složenim, najsigurnije je bilo — obratiti
se drugarici Vahidi.

Dolaskom okupatora i pod ustaškom vlašću Vahida
je, kako se toga sjeća Bisera Hasanbašić, postala oprez-
na i užurbana. »Činilo mi se da nije propuštala nijedan
trenutak da prođe beskorisno. Žurno je ulazila u moju
sobu, dgje me je zaticala za mašinom, ostavljala mi ma-

terijal za šivenje ruksaka, raznobojnih zarova i brzo od-
lazila. Zbog svega toga u mojim očima je postala velika
i njena veličina je sve više rasla...«

Kako je Temka Alibegović cijenila, Vahida se u us-
lovima ilegalnog rada, djelujući sa njenim mužem Mu-
haremom i sestrom Šidom, nikada i ničeg nije bojala.
»Pričala mu je da je, osim drugih elagalaca, krila dru-
ga Starog i Vasu Butozana. Znam da je preko drugih,
a i lično, sakupljala narodnu pomoć. Odlazila je bezbroj
puta, sa raznim receptima, u apoteke i uspijevala da
pribavi veće količine sanitetskog materijala i lijekova.
Viđala sam je često kako oko podne prolazi uskim so-
kacima prema »Crnoj kući«, odnoseći hranu zatvoreni-
cima.

Vješto je pronašla i pridobila veliki broj žena koji-
ma je odnosila materijal da šiju košulje i ostali veš za
borce. Jedne večeri škripnuše vratnice. Ugledah Vahidu
kako je sva zadihana uprtila veliki paket.

Bilo je to šatorsko krilo koje smo odmah prekroji-
le u nosila za prenos ranjenika i u torbe za municiju.
Jednom mi je ispričala kako je iz svoje kuće ispratila u
partizane Dušanku Kovačević i Radu Vranješević. Obuk-
la im je parove, namještala peču i poučila ih na pravilno
držanje u toj odjeći.

»Rastati se s njima — bilo je tako teško... Suzdr-
žavala sam se da ne zaplačem i pretvarala se da sam
vesela. Do viđenja dok i ja ne dođem! — kazala sam im.«

Zumra Čejvan i danas vjeruje da je Vahida posjedo-
vala sve osobine i odlike pravog komuniste i narodnog
borca. U njenoj bašti pod voćkom, sastalo se prvog
ratnog proljeća više drugarica. Najprije bi rada Vranje-
šević toplo, lijepim narodnim jezikom, govorila o novo-
nastaloj situaciji i predstojećim zadacima, a onda bi ri-
ječ uzela Vahida. Govorila je kako ih očekuju teški za-
daci, o rukovodećoj ulozi KPJ, ulivajući drugaricama,
snažnim riječima, nadu u pobjedu. Većina njih je, upra-
vo iz Vahidina izlaganja, osjećala koliko je plemenita
stvar za koju su počinjale da se bore.

I DJEVOJAČKA OPREMA ZA BORBU

Zumri je jedan susret sa Vahidom posebno ostao u
sjećanju:

— Došla sam da primim zadatke. Dočekala me je
sva ustreptala odmah mi pokazala pismo koje je upra-
vo stiglo od naših drugova iz šume. Tražili su nešto od-

jeće, jer su u tome mnogo oskudijevali. I dok sam pismo čitala, Vahida je ispod sećije izvukla dva kofera puna raznog platna. Smjesta je otpočela da kroji muško rublje, uzvikujući: »Zar ovo da stoji ovdje, a naši drugovi idu goli i bosii!« Mislím da je to bio dio Vahidine djevojačke opreme, ali na njenom licu nije se vidio ni tračak tuge. Štaviše, osjetila sam da je bila strašno ljuta na samu sebe što se toga nije ranije sjetila. Još dok sam sjedila, krojila je komad po komad.

Njena majka mi se često tužila da joj nestaju mnoge stvari iz kuće. »Eto, juče sam svu kuću prevrнула na nađem rodove i u sobi postavim peć, ali nigdje nijednog, kao da ih nikad nisam imala.«

Kada su pred njihovu kuću došli kuriri sa konjima, u povjerenju mi je rekla da će zalihu, koju su njeni spremili, poslati partizanima.

Od Vahide sam prvi put čula partizansku pjesmu. Dok smo u njenoj sobi sređivale prikupljeni materijal za borce, tiho je zapjevala: »Po šumama i gorama...« Pjesmu je, kako je govorila, čula od boraca kad je kriošom odlazila na Šehitluke.

42 (Vahida tada nije ni slutila da je tu pjesmu spjevao Banjalučanin Mirko Kovačević. Student Beogradskog univerziteta, u odsudnim danima se našao u svojoj Banjaluci i među prvima otišao u partizane. Još kao gimnazijalac opredijelio se za radnički pokret i osposobljen za političko djelovanje otišao u Beograd, na studije. Poznato je, inače, da su Banjalučani i drugi Krajišnici koji su se ovdje školovali, odlazili na studije politički opredijeljeni još kao srednjoškolci, u gradu na Vrbasu, tu primani u SKOJ i KPJ i kao takvi, kasnije, djelovali na univerzitetu i u Banjaluci, odnosno u svojim rodnim mjestima širom Krajine.

Mirko je volio pjesmu i znao lijepo da pjeva. Pognuo je među prvim Banjalučanima, krajem 1941. godine, štiteći svoje drugove u vrijeme borbe u Mrkonjić-Gradu. Smrt je prerano ugrabila tog hrabrog čovjeka koji je neizmjereno volio ljude i život, koji bi, sigurno, još mnogo pjesama i spjevao i zapjevao.)

Dok je pjevušila Vahida je, veli Zumra, bila uzbuđena i oči su joj zasuzile. Željela je da se bori s puškom u ruci, ali je Partija od nje tražila da ostane u gradu. Kuća joj je bila pored same policije, a ona je bez prekida radila, kao da im prkosi.

Budući da je, u vrijeme pripremanja za pružanje otpora fašizmu i u organizaciji »Ženskog pokreta«, i sama završila sanitetski tečaj, Vahida je sada, uz pomoć dr Ihsana Zukanovića i dr Asima Kulenovića u

Državnoj bolnici, te preko Mustafe Sabitovića »Čape« i Mihajla Trkulje u Higijenskom zavodu — sakupljala instrumente, lijekove i ostali sanitetski materijal.

Kada me je pozvala da odemo zajedno u Higijenski zavod da uzmemo sakupljeni materijal, iznenadila me njena snalažljivost. Ona je, naime, sanitetski materijal vješto uvila da liči na novorođenčce. »Bebu« je nosila u naručju sve do svoje kuće, odakle je pomenuti materijal upućivan u partizanske bolnice.

U tim teškim danima, od Lauša do Rebrovca, s kraja na kraj Banjaluke, Vahida organizuje grupe žena koje joj pomažu u radu: pletu, šiju, sakupljaju odjeću i obuću, a kao blagajnik crvene pomoći kupovala je razne potrepštine za partizane. Jednom me je zadužila da pođem u kupovinu i rekla: »Evo ti novac, kupi više muških pulovera bez rukava i kožnih kapa sa naušnicama. Kad zima stegne, borcima uši najprije ozebu«.

Vahida se svakodnevno izlagala opasnosti, ali je radila ne prežući pred policijom i agentima.

Policijske premetačine u njenoj kući postale su nešto svakidašnje. Prilikom jednog pretresa, policajci su Milicu Vranješević našli bez legitimacije. Vahida ju je uzela u zaštitu i predstavila kao svoju iznenada oboljelu rođaku.

MUNICIJA UMJESTO VUNE

U ilegalnim uslovima rada Vahida je sarađivala i sa Aišom Karabegović, i njih dve su mladu Aišinu sestru, Muberu Osmić, angažovale na različitim zadacima, vodeći računa o njenim godinama i sposobnostima. Tako ju je, u jesen 1941, Aiša poslala da donese »vunu« od Vahide.

— Ušla sam na sporedni ulaz u dječiju sobu i sjela na sećiju. Pružajući mi korpu prekrivenu peškirom, Vahida reče: »Znaš šta, Berka, ovo nije samo vuna, to je municija za partizane, a odozgo sam stavila klupčak. Berka, dušo, čuvaj se preko mosta, a i put je dalek. Ako se nešto desi...« Tu je malo zastala i ubrzo dodala »...ako padneš, pa ti se prospe, ne govori odakle nosiš. Usput svrati kod Šandora, daće ti jedne bakan-dže.«

Vahida je sakupljala stare bosanske ćilime i serdžade da bi se domogla sredstava neophodnih za naše drugove u šumi. Noćima se to na sijelima paralo, pletli se džemper, šalovi, čarape...

U ljetnim mjesecima 1941. sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Tuzlu bila je Jovanka Čović Žuta. Nekako u septembru su je, na ulici, prepoznali agenti i pokušali da je uhapsu. Morala se odande hitno skloniti. Odjevena u zar, hitno je, partijskim vezama, prebačena u Banjaluku. Naređeno joj je da se onđe javi Vahidi.

— Toplo me je primila i smjestila u svoju kuću. Tu sam ostala nekoliko dana, dok mi nije obezbijeđen drugi stan i dok nisam, preko Vahide, uspostavila vezu sa drugom Ćurom Pucarom Starim i Mjesnom organizacijom KPJ. U Vahidinoj kući, u to vrijeme, krile su se Rada Vranješević i Dušanka Kovačević i čekale povoljan trenutak da odu na oslobođenu teritoriju.

Tih dana nismo mi bile jedine u Vahidinoj kući. Svakodnevno nas je tu bilo po petoro-šestoro. Za sve je bilo mjesta za spavanje, hrane i ostalog. Vahida nas je umješno razmjestila! Za mene je pronašla kompletnu odjeću, od cipela do veša, i sve što mi je bilo potrebno da se neupadljivo krećem po gradu.

Vahidina majka, snažna žena, po cijeli dan je bila zauzeta spremanjem hrane za mnogobrojnu familiju i ilegalce. Sve je to trebalo pripremiti a da stari kadija ništa ne primijeti, sklon zamjerkama i gundanju. Očito je, međutim, da je mnogo stvari vidio, ali se pravio da ih ne vidi.

On je bio mudar i znao je da takvo njegovo držanje odbija neprijatelja od njega i njegovih i da na taj način odgađa ustaške i policijske upade u kuću, koje je intimno naslućivao.

Vahida je prihvatila desetine i desetine naših ljudi, omogućila im da se sklope i upute dalje.

Danas mi izgleda prosto nevjerovatno kako je to sve moglo da se nesmetano čini pred nosom ustaške policije. U Banjaluci je bilo još takvih kuća, ali porodica kadije Maglajlića, zahvaljujući Vahidi i njenom uticaju, u potpunosti se angažovala u borbi protiv neprijatelja. Sve što se u kući našlo, bilo je na raspolaganju našem narodnooslobodilačkom pokretu i ljudima koji su se sticajem okolnosti našli u gradu na Vrbasu.

Kad se sjećam Vahide, u uspomeni mi oživi i lik njene plemenite majke, kadinice, kako smo je zvali. Bila je to divna žena, dobrodušna i smirena. Sve što je radila, radila je mirno, bez »srkleta«. Ni traga od straha, iako se pored nas u kući nalazio sakriven i njen sin, u sobi na spratu, iza vrata koja je zaklanjao veliki ormar, a za koga mi nismo znali. Ostali njeni sinovi već su bili u partizanima. Pričalo se kako je kadinica na jednom »mevludu«, pred većim brojem prisutnih, na

klevetu da partizani čine zločine, hrabro odgovorila: »Partizani to ne rade! Moja djeca su tamo, a oni to ne bi učinili!«

Snagom svog oduševljenja Vahida je majku pridobijala i za akcije izvan kuće. Kada je bilo najteže preći most na Vrbasu, kada su straže bile pojačane, stara kadinica je prelazila most, noseći pod zarom razne predmete koji su slati na oslobođenu teritoriju. Ponekad je u korpi prenosila bombe, pokrivene s nešto povrća. Vahida bi joj oko struka nanizala dosta čarapa da ih odnese na određeno mjesto. Ide stara tako, s noge na nogu, mirno prolazi pored ustaša i svojim izgledom ne izaziva sumnju. A preći preko Vrbasa, pored ustaške straže, bio je pravi »kunst«.

Vahida je bila živahna i energična, s puno smisla za organizaciju, nevjerovatno spretna i dokraja spremna da izvrši povjerene zadatke. Pri tome je bila krajnje oprezna, vodeći računa da se ne desi nešto nepredviđeno. Sjećam se slučaja sa drugom Duškom-Slovencom, kako smo ga zvali. Imali su sastanak u parku. Trebalo je prenijeti neku poruku. Vahida je bila u zaru a on je držao šešir u ruci. Duško se zbunio i pružio joj ruku, zaboravljajući da se Muslimanka ne rukuje. Ona se brzo snašla, glasno govoreći: »Dragi efendija...«, a malo kasnije, obazrevši se, tiho ga izgrdila: »...ti vrag, što mi pružaš ruku«. I mene je jednom prekorila što sam joj se javila u prolazu, kad to nije bilo neophodno. Sretale smo se češće i održavale vezu za vrijeme mog boravka u gradu.

U banjalučkom kvartu »Preko Vrbasa« 10. oktobra 1941. prije podne se prema sjećanju Side Marjanović, odigrala potresna drama. »Pošto je policija slučajno otkrila sastanak aktivista narodnooslobodilačkog pokreta i grupe domobranskih oficira, koji su bili spremni da partizanima liferuju oružje iz vojnog logora u tvrđavi Kastel, gestapovci i ustaše su se spremali da spriječe ovu akciju. Spretno su opkolili kuću. Iz želje da se pokažu bržim i hrabrijim, ustaše su zapucale pod prozorima ranije no što je trebalo. To je ilegalcima bilo dovoljno da pokušaju da umaknu prema ranije utvrđenom planu. U okršaju je pao partizan Braco Potkonjak koji je pištoljem i bombama branio odstupnicu. Sedmo-oro ilegalaca su pobjegli kroz sokake i preko malih bašta.

Pola sata poslije ovog slučaja na periferiji Banjaluke, partijska organizacija u gradu bila je obaviještena i spremna da nam omogući bolji smještaj ili vezu za oslobođenu teritoriju.

Prebacujući se od nišana do nišana u zatravljenom muslimanskom groblju, došla sam i do kuće Kapor. U dvije riječi objasnila sam Bosi šta se desilo. Ne oklijevajući ni trena, ona je otišla u grad. Ostala sam u podrumu i čekala. Bosa se vratila sa Vahidom Maglajlić prije nego što sam mogla i pomisliti. Obadvije su bile pod zarovima i nisu zadržavane od mnogobrojnih ustaša, agenata i policajaca koji su vršili raciju u cijelom kvartu. Veza je funkcionisala besprijekorno.

Mada smo stanovale u neposrednoj blizini, moj prvi susret sa Vahidom bio je nesvakidašnji i neuobičajen. Nismo jedna drugoj pružile ruku u znak upoznavanja. Nismo se ni »upitale«. Prividno bez ikakvog uzbuđenja, kratko mi je rekla: »Donijela sam ti zar. Obuci ga i smjesta pođi na ulicu. Pogrbi se, napravi se starom prosjakinjom, drži parče hljeba u ruci i drhti. Ispred tebe će ići drug na biciklu. Kad budete izvan ustaške zone i njemačke posljednje straže na izlazu iz grada, on će ti prići i reći šta treba dalje da radiš«.

Plan je bio izvanredno smišljen. Agenti su uzbuđeno pretraživali svaku kuću, bašte uz Vrbas. Nikog nisu uspjeli i uhvatiti. Pored nas su prolazili kao poludele zvijeri kad tragaju za plijenom, ali na druga na biciklu i mene, staru zgrbljenu ženu, niko nije obraćao pažnju.

SATNIK MAJER OTKRIVA PLANOVE USTAŠA

Ustaničkih mjeseci je nadomak Banjaluke djelovala četa za vezu preko koje je išao cjelokupan »saobraćaj« sa gradom. Komandir jednog od njenih vodova, Veljko Miletić Vele, svake, ili svake druge noći, dolazio je u Banjaluku, sa nekim drugom iz voda. Prilikom obavljanja zadataka srijetao je Vahidu — prvi put u Bukića kući:

— Iznenadila me svojom neposrednošću i razgovorom kao da se odavno poznajemo. Interesovala se za svakoga od poznatih drugova na oslobođenoj teritoriji. S ogorčenjem je opisivala postupke neprijatelja u našem voljenom gradu. Tako je interesantno pričala da sam je mogao slušati nekoliko dana i noći, a da ne osjetim kako vrijeme prolazi, ali, to sebi nismo mogli dozvoliti. Žurili smo svak na svoju stranu. Pokupio sam materijal koji je Vahida donijela za partizane. Sve je bilo raspoređeno u posebne pakete i naznačeno šta kome pripada. Dugove je od ranije poznavala, znala im

je želje, pa je tako i poklone namjenjivala. Nekima je čak poslala i po parče butera, što je tada bila prava rijetkost. Onakva kakva je bila, neposredna, plemenita, cijelim svojim bićem odana narodnooslobodilačkom pokretu, postala mi je tako bliska da sam se s njom rastao kao sa odavno poznatim i najbližim drugom. Od tada je uvijek slala pakete sa napomenom: »Vele, ovaj podaj...«

Drugi sastanak je uslijedio u Sitarima, kod Adema Bajagilovića. Bilo nas je čitiri do pet u grupi. Vahida nas je dočekala s baklavom i hurmašicama. Takvo iznenađenje u ono doba niko drugi nije mogao prirediti. Željni poslastica, jeli smo koliko smo mogli, a što je ostalo — ona nam ja zapakovala da ponese. I tada smo izmijenili uobičajene »poruke«. Od kuće je donijela i nekoliko civilnih odijela. Bio sam oduševljen njenom smjelošću i držanjem. Iako nije bila naoružana, ponašala se hladnokrvno i nimalo zbunjeno. A sve se to odvijalo u okupiranom gradu. I Adem je potvrdio moje zapažanje i ispričao: »Njena aktivnost i izuzetna prodornost u prikupljanju pomoći za partizane poznata je svakom od nas. Obraćala se i nekim građanima koji čak nisu bili ni simpatizeri pokreta. Lično je tražila od njih pomoć sve dotle dok nije uspjela u svojoj namjeri. Jednostavno, nikoga se nije bojala.«

Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u gradu imalo je i u svakoj ustaškoj ustanovi po nekoliko svojih saradnika. I svaki je od njih zaduživan da svakodnevno, već prema tome u kojoj ustanovi radi i čime se bavi, iznese po nešto sa radnog mjesta, preda svojoj vezi, dobije novi zadatak. Kasnije će Zaga Umičević, jedan od partijskih rukovodilaca u okupiranom gradu zapisati: »Mi smo, na primjer, vrlo široko organizovali svakog simpatizera da iz ustanove u kojoj radi iznosi hartiju, olovke i uopšte pisaci i drugi pribor za partizane. To nismo činili samo zato što je taj materijal nama bio potreban nego zato što je to svakog čovjeka vezivalo za pokret. Svako je znao da je nešto, pa makar i najsitnije, svakog dana učinio za svoje vlastito oslobođenje«.

Mada iznošenje kancelarijskog pribora iz ustanova nije bio bezopasan posao, bilo je mnogo opasnijih, složenijih zadataka: gradom su, ponekad i na kolima, prenošene puške i bombe, eksploziv, djelovi vojne opreme; sa komunistima su sarađivali i satnik Majer, Slovenac, zatim grupa domobranskih podoficira i oficira iz logora »Vrbas« i iz avijatičarskog garnizona u Zalužanima. Satnik Majer je, recimo, više puta, po zadacima koje

je dobijao od rukovodilaca NOP-a u gradu, odlazio na oslobođenu teritoriju, noseći sa sobom i planove neprijatelja za napad na partizanske jedinice. Nosio je i bombe i municiju i predavao to partizanskim štabovima, a pomagao je i prilikom napada partizana na domobransku satniju u Vrbanji, dajući prethodno važne informacije.

U gradu se u svakom kvartu, u svakoj ulici, u kućama pouzdanih ljudi, nalazilo skladište oružja, hrane, opreme. To je iznošeno van grada, do partizanskih veza, ili dijeljeno porodicama čiji su se hranioči nalazili u partizanskim jedinicama širom Bosanske krajine. Oko toga su se naročito angažovali aktivni mladih radnika. Mladi radnici, naročito oni iz Gornjeg Šehera, organizovali su i prebacivanje ilegalaca iz grada na slobodnu teritoriju, odnosno uvođenje u grad, smještanje po kućama i liječenje ranjenih partizana. Iz Banjaluke je svakodnevno odlazilo i po nekoliko mladića i djevojaka u partizane, ali uvijek sa propusnicom rukovodioca partijske organizacije koja se morala aktivnošću zaslužiti jer je bila dokaz zrelosti, spremnosti za borbu. Oni koji su bili još premladi ili nedovoljno fizički razvijeni protestovali su što im se ne omogućava da se bore. Grupi djevojaka koje su žarko željele da idu u borbu postavljen je uslov: završite sanitetski kurs. One su takav kurs organizovale, dale se na učenje i u rekordnom vremenu ga završile — samo da bi što prije pošle u partizane, stupile u borbu. Odlazak među »prave borce«, kako je to znala da kaže, bila je i Vahidina velika želja, ali je po odluci Partije, morala još ostati u gradu, što je disciplinovano prihvatila.

Aktivni skojevaca po školama tako su organizovani da su jedni slušali vijesti iz zabranjenih radio-aparata, drugi to kucali na mašinama, treći umnožavali, četvrti rasturali preko određenih veza po gradu.

»CRNA KUĆA« POSTAJE PREUSKA

Banjalučani su duboko vjerovali u snagu NOP-a, učestvovali u njemu, pomagali ga. Čak je i jedan neuspjeh, kada su ustaše na ulici zaplijenile kola puna oružja, bio povod da se u narodu priča i prepričava kako su zaplijenjena ne samo jedna već nekoliko kola, kako je na njima bilo i topova. Toga dana Zaga Umićević je, putujući, prerusena, autobusom iz Gornjeg Šehera, koga su, zajedno sa »Petim kvartom«, i prijatelji i neprijate-

lji zvali »Mala Moskva«, čula i ovakvo, glasno, rezonovanje: »Partizanima se ništa ne može kada oni imaju tako jaku podršku u gradu u kome su ustaše, a šta je tek onda tamo i kakva je njihova snaga i uticaj tamo u šumi, gdje neposredno djeluju«.

Odlučnost na borbu i otpor svim snagama i sredstvima Banjaluke podrazumijevala je ogromne rizike, opasnosti, žrtve. Jer neprijatelj je bio dobro organizovan, lukav, uporan da likvidira ilegalni pokret, veoma brojan. Već na početku jeseni 1941. na svakih 20 Banjalučana bio je jedan njemački vojnik, ustaša, domobran, žandarm, plaćeni doušnik...

Prijezi sud je svakodnevno kažnjavao one koji »bilo na koji način ugrožavaju opstanak NDH«.

Zatvori »Crna kuća«, »Kaštel«, »Sokolski dom« i zgrada zemaljske banke svakodnevno se pune, a transporti interniraca odlaze prema Staroj Gradiški, ka Pagu. U »Crnoj kući«, »kapaciteta« 150 zatvorenika, natrpano je 276 Banjalučana.

Vješala su osvitla i duž aleja pored Vrbasa. Strjeljanje talaca vršeno je pred »publikom« — da bi opomenuli, uplašili. Unaprijed je utvrđena »cijena« za jednog ubijenog: za vojnika 10, za podoficira 20, za oficira 50 strijeljanih...

Vojne vlasti u gradu, suočene sa svakodnevnim akcijama partizana i ilegalaca i uplašene od njihovih napada, pokušavaju da mobilisu »dobrovoljačke jedinice za odbranu Banje Luke od komunističkih bandi«; od 400 pozvanih odazvali su se jedva 20, i to, kako vrhovno oružničko zapovjedništvo izvještava, »uglavnom bezposleni i gradski ološ«, čime je i ta akcija neprijatelja, aktivnošću NOP-a, paralisana. Organizacija NOR-a, pak, ima svoje ilegalne jedinice sa više od 80 boraca, čiji je zadatak da stupe u borbu ako dođe do napada partizana na grad. Postoje i grupe koje noću, na osnovi presude, likvidiraju pojedine krvnike, opominjući i time druge izdajnike.

Ustaška vlast jedan broj građana, Paveliću sve manje naklonjenih, poziva na »vojnu obuku«, u domobranske jedinice, dok im članovi Partije i Skoja preporučuju dva izlaza — ili prebacivanje u partizane, ili povlačenje u ilegalu, što dobar dio prihvata kao razložno rešenje.

Na pokušaj ustaške vlasti da od građana prikupi »dobrovoljne« priloge za finansiranje nekih svojih »dobrotvornih« akcija, ilegalci pokreću svoju akciju prikupljanja priloga i skupljaju i tri puta veći iznos od

ustaških desetak hiljada kuna priloga dobivenih od samo nekoliko viših činovnika uplašanih za svoje položaje.

U Gornji Šeher i »Peti kvart« ustaška noga ne smije noću zakoračiti, dok se tuda bezbjedno kreću partizanske patrole koje stižu sa Ponira i Starčevice, obezbjeđuju izvlačenje materijala, kažnjavaju saradnike ustaša u drugim dijelovima grada. I ne samo periferija i neke ulice, već sav prostor grada, sem najužeg i dobro osvijetljenog centra, obnoć je nepristupačan za ustaše. Zbog toga služba ustaške nadzorne službe, nekako sredinom jeseni, priznaje u svom izvještaju da je u obratunu sa ilegalnim pokretkom NOP-a u Banjaluci nemogućna i da, i poslije preduzimanja svih mjera i hapšenja, partijska organizacija u gradu »radi savršeno i nadalje kao sat«.

Suočeni sa najširim otporom Banjalučana, 8. novembra su se kod ustaškog stožernika okupili predstavnici vojne i građanske vlasti u gradu. Tad je donijeto niz konkretnih odluka za borbu protiv NOP-a u gradu i u njegovoj okolini. Trebalo je da te odluke za stanovništvo ostanu tajna. Međutim, samo poslije dva dana one su objelodanjene u proglasu Okružnog komiteta KPJ, u kojem se ukazuje na zločine ustaške vlasti i stanovništvo poziva na još organizovaniji otpor. Partijsko rukovodstvo upozorava na opasnost od lozinke ustaške vlasti »Poslije Srba i Jevreja dolaze na red Muslimani« i »Najprije treba svršiti s jednim, pa onda sa drugim«, a onda, radi informacije stanovništvu o namjerama neprijatelja, doslovno objavljuje odluke usvojene na navedenoj sjednici ustaških glavešina, među kojima su bile da se zabrani kretanje gradom pod zarom, da se na izlazima grada pooštiri kontrola iznošenja soli, gasa i duvana; da se povećaju nagrade doušnicima; poveća broj uhapšenih talaca čijim će se zatvaranjem i naročito, hapšenjem, oslabiti »snage komunista«...

Partijsko rukovodstvo banjalučkog okruga završava proglas apelom »Braći Muslimanima, braći Hrvatima i ostalim poštenim građanima, da zajedničkim snagama osujete paklene namjere ustaških i okupatorskih vlasti«, kao i sa četiri parole, od koje je prva: »Da žive sloga i jedinstvo svih naroda Bosanske krajine«.

Jedan od izraza pravog raspoloženja Banjalučana u tako teškoj i složenoj situaciji bila je i rezolucija grupe uglednih Muslimana, upućena dvojici ministara muslimanskog porijekla u Pavelićevoj vladi. Potpisnici, među kojima i više onih koji su ustašama već bili poznati kao simpatizeri NOP-a, oštro su osuđivali ustaške zlo-

čine u Bosanskoj krajini. Oni naglašavaju da Muslimani, još od početka uspostavljanja NDH, s najvećom zabrinutošću gledaju »kako su neke ustaše i drugi odgovorni i neodgovorni faktori činili najgrublje greške, pa i zločine. Najelementarnija prava čovjeka gažena su bez ikakvih skrupula. Sigurnost života i imetka, sloboda vjere i savjesti prestali su da važe za veliki dio naroda ovih krajeva.

Ubijanje svećenika i drugih prvaka bez suda i presude, strijeljanje i mrcvarenje u gomilama često posve nevinih ljudi, žena, pa i djece, gonjenje u masama iz kuće i iz postelje čitavih porodica s rokom od jednog do dva sata za spremanje, te njihovo deportiranje u nepoznate krajeve; prisvajanje i pljačkanje njihove imovine, te siljenje na prelazak u katoličku vjeru — sve su to činjenice koje su zaprepastile svakog istinitog čovjeka i koje su i na nas, Muslimane ovih krajeva, djelovale najnežgodnije...

U našoj burnoj prošlosti mi se nismo ni pod najtežim prilikama služili ovakvim sredstvima, i to ne samo zato što nam brani ISLAM, već i zato što smo vazda vjerovali i što vjerujemo da ovakve metode dovode do rušenja javnog mira i reda u svakoj državi i ugrožavaju njezin opstanak. Mi smatramo da se ovakva nasilja ne bi smjela vršiti niti nad najgorim neprijateljem, jer za ovo što se u nas radilo sumnjamo da bi se moglo naći primjera u povijesti bilo kojeg naroda...«

NIKOGA NIJE IZDALA

To je već bilo vrijeme kada je i Vahida bila u »Crnoj kući«. Ona je uhapšena 11. oktobra u jutro i strpana u »Crnu kuću« gdje se odranije nalazio, zatvoren, njen brat Osman. Ranije, dok je bila na slobodi, Vahida je svakodnevno slala hranu za brata i 15 drugova zatočenih u njegovoj sobi. Najčešće je to bio kuvani krompir i meso. »Slala nam je, dobro se sjećam, i časopis »Mirjam«, kojeg je vješto koristila. Neka slova, naime, ovlaš je precrtavala a mi smo ređali na odgovarajući način i dobivali informacije o situaciji u gradu. Rahmija Kadenić, Tutek, i ja sastavljali smo informacije. U bojazni da neko od provokatora nije ubačen među nas, informacije smo potajno prenosili samo onima u koje smo imali puno povjerenje...«

Jednom je uspjela i da dođe do brata Osmana, porazgovara sa njim. Ali i ona je ubrzo uhapšena. Odmah

su je premlatili i bacili u sobicu u kojoj se tiskalo desetak žena. U mraku se ništa nije vidjelo, a ustajali vazduh i memla su gušili. Prvo što je poželjela da učini bilo je — da ohrabri drugarice oko sebe:

— Ne mogu oni nama ništa. Zatvaraju, muče, ubijaju. Ubiće stotine, a hiljade će ustati na otpor. Osvećemo svaki uzdah, svaku kap krvi! Slušajte kako našu pucaju! Bliže su nego što mi i slutimo...

Ustaše su po držanju zatvorenica primjetili da ih je Vahida okružila, pa su je odmah prebacile na prvi sprat.

Dok je bila u samici, u susjednoj ćeliji je tamnovao Safet Fejzić. Tako je bio jedan od svjedoka da se Vahida, pred krvnikom Bogojevskim, prije rata šefom agenata a sada jednim od rukovodilaca zloglasne ustaške nadzorne službe, ne samo držala hrabro već i ispoljila vanrednu snalažljivost. »Kada je jedna djevojka počela pričati o omladinskoj organizaciji preko Vrbasa, Vahida mi nekako uspjela reći, u prolazu na hodniku, da bi toj djevojci trebalo nekako zaprijetiti da dalje ne govori o ilegalnom radu. Ne čekajući našu inicijativu, Vahida je ubrzo počela simulirati bolove u stomaku, tako da su se oko njene ćelije začas okupili ustaški agenti.

Iskoristivši kratkotrajnu odsutnost agenata, zatvorenik Božo Radman, omladinski rukovodilac iz Budžaka, prešao je u ćeliju one djevojke, opomenuo je zbog neopreznog držanja i ona je »zatvorila usta«.

Jednog dana ustaški istražitelj Bogojevski zaprijeti nam da će nas poubijati ako mu ne kažemo ko je razgovarao sa onom djevojkom. Svi smo, naravno, kazali da ništa ne znamo. U stvari, za to smo znali samo Vahida, Božo i ja.

Jednom ju je ustaša sprovodio u nus prostorije, a u isto vrijeme je, igrom slučaja, u muški WC doveden, kako je to zabilježila Temka Alibegović, i Saša Bole. »U međuvremenu su ustaše nekud odazvane, a Vahida je to iskoristila da razgovara sa Sašom.

Ispricala je da je stalno saslušavaju, da nije ništa priznala. »Ako, Saša, prije izađeš, reci svima da se ne boje, jer neću nikoga otkriti. Neka i dalje slobodno rade«.

Slučajno se sa Vahidom, na zatvorskom hodniku, srela i Zumra Čejvan. Ustaša koji je Vahidu sprovodio na saslušanje zastao je da progovori pokoju sa kolegom, tako da su njih dvije, saborci iz više akcija na ulicama rodnog grada i sada obje zatočenice »Crne kuće«, ostale same. »Rekla mi je da ništa ne priznajem, da je to

najbolji način držanja pred neprijateljem. Potužila mi se da je mnogo terete i vjerovala da će se nekako izvući«.

U zatvoru se, zajedno sa Vahidom, nalazio i Jusuf Selman. On je bio u samici, a Vahida, za kraće vrijeme, iznad njega, u sobi koja je nosila broj 16. Koristili su svaki tren da se, kada ih sprovede, porazgovore, podmićući svoje čuvare i govoreći im da su njih dvije bliski rođaci. »U toku naših razgovora, koji su trajali i po 2 do 3 minuta, Vahida mi je ispricala da joj je donijeta posteljina i još neke potrepštine i da je s njom zatvorenica Danica Marić u koju ima povjerenja. Ispricala mi je i ko je tereti, ističući da je svjesna da je za nju jedini izlaz bjekstvo iz zatvora. Koristila je svaku priliku da obavijesti partijsku organizaciju u Banjaluci da je spremna da pobjegne i tražila da joj se pomogne. Odlazak u Higijenski zavod, na previjanje, ona je iskoristila da uspostavi kontakt sa Razijom Bišćević i dr Margitom Horli i preko njih poruči da želi pobjeći iz zatvora, i to što prije. I svojim kod kuće je poručila da namjerava pobjeći i tražila da joj pomognu. Misao o bjekstvu nikad je nije napuštala i svakodnevno se pripremala. Najviše je računala na skok kroz prozor. Daske kojima je bio zakovan prozor ćelije postepeno je odvaljivala, da ih što lakše i što brže odbaci, čim se ukaže prilika za bjekstvo«.

SKOK KROZ PROZOR — U SLOBODU

Trećeg decembra u »Crnu kuću« je dovedena i Danica Marić, komunistkinja koja je u Banjaluku, na ilegalni rad i po zadatku Partije, došla prije nepun mjesec dana. Radila je i sarađivala sa komunistima i njihovim saradnicima, slušajući priče o Vahidijinoj hrabrosti, nesebičnosti, snalažljivosti. Toga jutra su je, pred hotelom »Palas«, prepoznale neke ustaše iz Bosanskog Grahova i odmah je odvele u zatvor. Tu se našla u sobi sa Havkom Sarač koja joj je rekla da se u samici, u podrumu, nalazi Vahida, da je ustaše muče i smatraju teškim političkim krivcem. To su baš bili dani kada je više uglednih i uticajnih Muslimana iz Banjaluke intervenisalo kod ustaša da se Vahida iz samice prebaci na sprat, u sobicu, gdje su uslovi bili nešto snošljiviji. Napokon, intervencijom, naročito Ismete Demirović, uspjelo se i njih dvije, Vahida i Danica, našle su se na spratu, u istoj sobi. Tu je počelo njihovo drugovanje.

»Vahida je bila sva izmučena, otečenih nogu i lica, ispijena, blijeda, velikih modrih podočnjaka, zavijenog vrata — što su bile posljedica ustaškog mučenja.

Odmah smo se sprijateljile i zajedno provele nešto oko dvanaest dana. Vahida je bila svjesna težine svog položaja, ali nijednog momenta nisam osjetila da se demoralisala. Do kraja je ostala energična i vedra. Predložila je da bježimo, jer su nam ustaše stavile do znanja da ćemo biti upućene u Zagreb, na Prijecki ustaški sud. Tada mi je priznala da se još u samici bavila mišlju o bjekstvu, ali da je to bilo neizvodljivo. Iz zatvorske sobe, međutim, to je bilo lakše izvesti. Zajednički smo se počele pripremati da pobjegnemo iz kandži smrti. Vahida je u tome pokazala izvanrednu snalažljivost i hrabrost. Dobro je proučila položaj zatvora i stranu na koju treba bježati.

Naša ćelija, nekadašnja kuhinja jednog od stanova Gruberovića kuće, imala je samo jedan prozor, okrenut prema ustaškom dvorištu. Vrata ostave i prozor prema bašti bili su zakovani daskama. Vahida je uporno, iz dana u dan, prstima rasklimavala eksere na zakovanim vratima, dok ih nije podesila da se lako mogu iščupati. O olabvljene eksere u vratima je vješala dijelove odjeće da prikrije tragove... Poslije su njeni utrnuti i pomodreli prsti nastavili da klimaju i izvlače eksere iz zakovanog prozora ostave, naše jedine nade. Zatim smo čekale pravi trenutak. On je, najzad došao...

Vahida je doznala da 22. decembra treba da je sprovedu u Zagreb, na Prijecki sud, gdje je od ustaške »pravde« mogla očekivati jedino smrt. A njoj se tako još živjelo, borilo. Najprije je, preko Teufika Maglajlića Toše, odlučnog komunista i pouzdanog borca, poslala ovakav plan bjekstva: određenog dana, kada je budu sprovodili na Prijecki sud u Zagreb, tražila je da istim vozom krene grupa omladinaca i na stanici u Omarskoj izazove metež i paniku. Vahida bi tada pokušala da pobjegne. Međutim, štab Drugog krajiškog (Kozarskog) narodno-oslobodilačkog partizanskog odreda je odgovorio da je to, i pored najbolje želje, nemoguće izvesti, pa se Vahida okrenula drugim svojim planovima. A svi su vjerovali da se Vahida neće predati, svi su željeli da umakne ustaškoj »pravdi«. Teufik je, možda više od ikog, vjerovao da će Vahida u tome uspjeti, jer je znao da ona ne može izgubiti prisustvo duha. Znao je da je uspostavila vezu sa svojim saradnicima u Higijenskom zavodu. Izmučenu, odveli su je ljekaru, gdje je uspjela da, krišom, porazgovara sa Trkuljom i prenese mu zadatke koje ona nije stigla da izvrši — da organizuje grupe u nekim

ustanovama i školama. Naime, ona je ranije, od sestre Munibe, dobila jastuk i djelove odjeće. Čak su dozvolili da joj, s vremena na vrijeme, dodaju i sestrino dijetelo. Bila je to Vahidina želja koju je umjela da iskoristi. Stavljala je mališanu pisamce u odjeću i tako smo danima saobraćali. Na njen zahtjev, donosili smo joj mosure sa malo namotanog konca. U mosur bi utisnula ceduljicu i dobacila ga jednoj našoj komšinki, Jevrejki. Čim bih ugledala tu ženu kako sa bokalom ide u naše dvorište, i ja bih uzimala đugum i polazila na pumpu. Točeci vodu, spretno mi je uručivala Vahidina minijaturna pisma.

Još jedna starija žena iz komšiluka bila nam je »poštar«. Dok je razastirala rublje u dvorištu pored zatvorskih zidova, Vahida joj se javljala sa podrumskeg prozora samice, dobacivala joj pisamce, takođe utisnuto u mosur. Od tada je starica, razastirući veš, pjevala i pjesmom prenosila naš odgovor Vahidi.

Kad god su je vodili u bolnicu na previjanje, ostavljala nam je znak — bijelu krpu — obješenu o prozor. Bila je to jedina prilika da je neko od nas vidi. Izlazila sam tada, u zaru, na ulici da je ugledam. S naporom je hodala, sva pogurena. Ustaše su joj vreću vode bile prosule među noge. I tada je našla snage da mi neprimjetno mahne rukom koja je bila sva crna, jer joj je agent divljači prilupio vrata preko prstiju.

Ceduljicom je zamolila da 20. decembra, u subotu, u određeno vrijeme sačekam s fijakerom na mostiću iznad Crkvene, u blizini zatvora. Tražila je da ponesem zar za Danicu Marić jer je ona imala zar u kome je uhapšena. Na sve je mislila. Kao signal, u slučaju da je sve u redu, predvidila je da se sagnem i vežem cipelu.

Iako je bilo sve pripremljeno, fijaker nije izašao. Javljeno nam je, u međuvremenu, da će agent Paternoster u ponedjeljak uz pomoć, Ismete Demirović, pustiti zatvorenike, pa i Vahidu. Ali, Vahida nije čekala da je Paternoster oslobodi, jer mu nije vjerovala, nego je u nedelju uveče iskoristila prvu pogodnu priliku i pobjegla.

Noću uoči Vahidinog odvođenja na Prijecki sud, sjećala se Danica Marić, ustaše su slavile neki svoj praznik, čime je i budnost straža umanjena. »Dok je ustaški stražar šetao s druge strane zgrade, Vahida je uklonila daske s prozora ostave, pogledala okolo i napolje izbacila jastuk. Pošto niko nije primjetio pad jastuka, Vahida je prva skočila, držeći torbu u ruci, a za njom i ja. Potrčale smo, preskočile neke tarabe i zadihane stigle do rječice Crkvene. Snijeg je gusto padao i zasipao naše

NA PONIRU — MEĐU PARTIZANIMA

Po Vahidu i Danicu u okupirani grad je došao komandir voda za vezu Veljko Miletić Vele. Trebalo je da ih izvede do partizanske čete na Poniru. Sa nestrpljenjem su ga očekivale, jer je svaki minut u uslovima u kojima su se one nalazile mogao biti koban.

— Spremajući se da krene, Vahida je, između ostalog, rekla »Mnogo sam debela, kako li će mi stajati pantalone?« »Zato je lako, gore kilogrami brzo spadaju« — dodao sam. Vahida je jahala osedlanog konja kao da je i u tome imala nekakvo iskustvo. I tiho je pjevušila: »Dimitrovo, sabljo britka, pobjedniče sviju bitka«. Nisam mnogo znao o sekretaru Komunističke internacionale Georgi Dimitrovu, pa sam molio Vahidu da mi što više priča o njemu. Ona mi je, pored ostalog, pričala i o procesu u Lajpcigu, na kome se Dimitrov komunistički držao.

Kad smo sreli naše straže i dali znak raspoznavanja, Vahida je sva ustreptala rekla: »Prvi put sam vidjela našeg vojnika, osjećam se kao u drugoj državi.« Logor je bi ona Kabajkovcu, kod kuće Dušana Hajdara. Kad smo ušli u kuću, Vahida se prvo obratila djeci i nešto im dala. Nisam vidio šta, ali su se djeca veoma obradovala i poslije njenog odlaska često su pitala: »Gdje je ona velika tetka, kad će opet doći?«

U našem logoru smo večerali. Za vrijeme večere Vahida nam je pričala o zakletvi nad Lenjinovim odrom. Od nje sam prvi put čuo za sovjetske vođe Kalinjina, Ordžonikidzea, Kirova, Vorošilova, Timošenska, Buđonija... Žao mi je bilo što smo, poslije večere, morali nastaviti put. Želio sam da je dugo slušam. Pričala je osjećajno, za to birala pogodan momenat i gledala koga ima pred sobom.

Na putu za Ponir Vahida je pjevala: »Na tri fronta tri maršala — sva tri protiv kapitala.« Dva dana je boravila na Poniru i produžila na Černicu.

Logor na Černici nalazio se usred šume, u brvnarama. Tu su bili štab jedinice, bolnica. Vahida je stigla pred kraj decembra, u vrijeme kada je ishrana bila krajnje oskudna, a soli nije bilo ni za lijeka. Čak su i ranjenici i bolesnici jeli hljeb od zobenog brašna, a »kukuruz« je bila prava poslastica. »Sve što bi naše jedinice zaplijenile« — sjeća se Jovanka Čović Zuta, koja je iz Banjaluke ovdje stigla dva mjeseca ranije — »davalo se, po pravilu, ranjenicima u bolnici. A pomoć koja je stiza-

tragove. Prelazile smo skoro zaleđenu rječicu i bježale dalje, preko bašta koje je Vahida odlično poznavala. Odjednom sam primjetila da sam bosa, da su moje raskvašene cipele ostale negdje u snijegu. Vahida je bila snažnija pa se izula i sa cipelama u ruci pregazila vodu. Premorene i ozeble dotrčale smo pod prozore njezine kuće. »Pobjegle smo, dajte brzo zarova da idemo dalje!« — povikala je zadihana Vahida iznenađenim ukućanima. Brzo smo se presvukle i nastavile kroz grad, s naporom usporavajući korake da ne izazovemo sumnju. Opasnost je prijetila iza svakog ugla. Nešto ubrzanije smo prošle pored tvrđave Kastel, jakog neprijateljskog uporišta, omeđenog visokim zidom koji se izdizao nad smaragdno zelenim Vrbasom i izazvao neku čundu jezu. Uzbudeno smo prošle pored pojačane ustaško-njemačke straže na mostu preko Vrbasa. Poslije smo sigurnije produžile manje osvetljenim ulicama prema Gornjem Šeheru. Iste večeri smo stigle u kuću aktiviste Dalke Halimića, koga smo obje poznavale. Kad nas je ugledao, on se očividno uplašio. U kući je bilo mnogo žena, jer mu je supruga bila pri porođaju. Odmah nas je smjestio u štalu. Saopštile smo mu da moramo što prije na oslobođenu teritoriju...«

To nedeljno veče je još uzbudljivije bilo za porodicu kadije Maglajlića. Sjedjeli su, uzbuđeni, i čekali. Pošto je dobro pao mrak neko je, kako se sjeća Muniba, ubrzano i snažno zalupao na prozor. Začusmo »Vahida!« Brat Nedžib je ugledao njih dvije, a ja sam zgrabila zar i izletjela iz kuće. Smjestila smo se sklonile u susjedno dvorište da Danici obučemo zar. Šljapkala je i ja sam joj dala svoje papuče s nogu.

U dvorištu se slučajno našao naš susjed Ibrahim, baštovan, koji je sve vidio. Zamolila sam ga da ide iza njih, kako bi nas mogao obavijestiti jesu li prešle preko mosta. Vahida je pošla trotoarom s jedne strane, noseći svoju žutu kožnu torbu, a Danica drugom stranom ulice.

Izmicale su gradom, ispred same policijske stanice, i zamakle u zimsku noć. U strahu od potjere, nastojali smo da zametnemo trag koji je po snijegu vodio ispod naših prozora. Mlađa braća Nedžib i Alija izletjeli su poludjeveni napolje i trčeci oko kuće, kroz susjedne bašte, stresali snijeg sa grana.

Ta noć bila je duga, nikad da svane. Nismo znali šta se događa s one strane Vrbasa. Smirili smo se tek sutradan rano, kada nam je došla Nazifa Hadžiisaković i majci ispričala da su Vahida i Danica izmakle potjeri.

la iz Banjaluke i ostalih mjesta, išla je preko »veza« dalje, preko naših isturenih jedinica. Jasno, dok bi to došlo do nas, često je nedostajalo mnogo stvari, a pomoć ponekad nije ni stizala. Kada je Vahida stigla, javili su nam da ćemo dobiti paket sa tahan-halvom. Ali, od toga nije bilo ništa. Neko se usput osladio. Nama žao, a pomalo smo bili i ljuti na drugove koji su halvu pojeli. Vahida nas je gledala, sva zapanjena, i rekla: »Drugovi, sasvim je svejedno ko se osladio«. Mi smo tada stalno govorili o hrani. To su bili prvi mjeseci u partizanima i gladovanje smo prilično teško podnosili.«

NOVOGODIŠNJA NOĆ

Vahidi su se svi obradovali, a najviše stari znanci i saborci iz predratnih dana. Nije ni čudno; to je bilo vrijeme kada su banjalučki komunisti i skojevci, jedan po jedan, nestajali u ustaškim policijskim zatvorima i logorima smrti, pa je utoliko i radost drugova koji su se borili na slobodnoj teritoriji bila veća kada bi se neko iščupao iz kandži neprijatelja, kakav je bio slučaj sa Vahidom. Jedan od onih koji su je bratski dočekali bio je banjalučki komunista Slavko Odić. Sreli su se, izgrlili. »I kao što to uvijek biva u takvim situacijama, mi smo se interesovali za pojedinosti o njoj i njenom bijegu, o situaciji u gradu, o drugovima koji su ostali da nastave s radom i borbom, o drugovima koji su u zatvoru, a ona se, opet, interesovala o svemu što je značilo novi život na partizanskoj teritoriji i za drugove koji su izašli iz Banjaluke u partizanske jedinice. Na njenom, uvijek vedrom i raspjevanom izrazu lica, nije bilo tragova teških zatvorskih dana, a njene okrugle, žive i vesele oči kao da su htjele da kažu: to što je sa mnom bilo, nije važno. Tu sam, sad sam s vama! Gledajmo naprijed!

Da — naprijed! Vahida je uvijek gledala naprijed. Nije dozvoljavala da ona, njen lični udes, bude glavna tema.

»Izbacile smo kroz prozor jastuke, na njih iskočile iz zatvorske sobe i pobjegle.«

To je bilo sve što sam od Vahide čuo o bijegu iz ustaškog zatvora...«

U partizanskom logoru na Čemernici zatekla je i Sida Marjanović. Stigla je, sjeća se Sida, usred zime, po snijegu celcu — u suknji i gojzericama. »Nije stigla da ponese sve ono što je mjesecima brižljivo spremala. Samo dva dana ranije pobjegla je iz ustaškog zatvora. Bli-

jeda i umorna, izgledala mi je mnogo slabija nego u oktobru, kad sam je prvi put vidjela. Zatvor je učinio svoje. I mada željne da joj postavimo pregršt pitanja, pustile smo je da se odmori i naspava drukčijim snom od onog u zatvoru. Sutradan je tražila da radi, ali joj nismo dale, govoreći: »Mi ćemo oko ranjenika, a ti pričaj šta ima u Banjaluci«. Mara, Nada, Zorica, Dušanka, ja i cijela naša drvena bajta, koju smo zvali bolnicom, slušali smo gnjevnu Vahidu. A ona je pričala o nepokolebljivom držanju komunista u zatvorima, o zloglasnim sredstvima mučenja, o svom smjelom bijegu iz samice...

Novu 1942. godinu provele smo sve zajedno. U želji da prijatno iznenadimo ranjenike i drugove na frontu, grupa Banjalučana je pripremila skroman program. Nisu nas zaboravili ni drugovi koji su čuvali straže na Poniru, Karanovcu, Bočcu. Uputili su nam mnogo dobrih želja, nekoliko paklića duvana, kutija cigareta, nešto brašna i šećera.

Organizatori novogodišnje proslave bile su Mara Mitrov i Vahida Maglajlić. One su odlučile: do ponoći pjesma, a tačno u 24 sata dijelice se svima lipov čaj. Dakle, iza programa i mi, bolničarke, dobićemo poslasticu kakvu inače nismo sebi mogle ranije dozvoliti: pošećereni lipov čaj. »Večeras je ovo izuzetak — rekle su Vahida i Mara. Vahida nas je povremeno prozivala da otpjevamo neku pjesmu i nešto odrecitujemo, a onda nas je služila. Jedna drugarica je sipala čaj, a Vahida — šećer, odmjeravajući svakom po kašičicu. Znala je da pijemo više gorak nego sladak čaj. Atmosfera novogodišnjeg slavlja, optimističko raspoloženje, pjesma i vjera da će se naredna Nova godina dočekati u gradu, to je tako živo i jedinstveno strujalo bajtom...«

SEKRE TAR PARTIJSKE ČELIJE U SKENDER-VAKUFU

U novu, ratnu 1942. ulazilo se ne samo sa novim nadama, već i novim pobjedama. Sem ostalog, proširena je slobodna teritorija, što je poboljšalo vojno-političku situaciju, ali i zahtijevalo da se snage raspoređuju na širi front, da se više radi na samom terenu. A kako je drugarica — očvrslih komunista i iskusnih političkih radnika u bolnici na Čemernici, prema procjeni partijskog i vojnog rukovodstva, bilo previše, to je ta planina već prvih dana januara postala raskršće njihovih ratnih puteva. Vahida Maglajlić i Jovanka Čović Žuta zaputile su

se u tek oslobođeni Skender-Vakuf, Nada Mažar i Ankica Bubić u odred čiji je štab bio u Ribniku, Sida Marjanović na Manjaču...

Prije nego što je krenula, Vahida nije zaboravila svoje drugove: mnogima je ponešto poklonila, svima zaželjela ratnu sreću, a Veli, komandiru voda za vezu sa Banjalukom, saborcu iz okupiranog grada koji ju je i izveo na slobodnu teritoriju, poslala je po drugovima paketić, sa ceduljicom na kojoj je pisalo: »Druže Vele, pošto se ti izlažeš raznim teškim situacijama, šaljem ti topli veš; čuvaj se da ne ozebeš«.

Skender-Vakuf, mjestašce ispod obronaka Čemernice, neprijateljeva posada je napustila bojeći se napada partizana. Onamo su pohitali štab partizanskog bataljona sa Čemernice i grupa drugarica i drugova koji su bili odgovorni za agitaciju i propagandu. Među njima su bile i Vahida, Jovanka Čović, Aiša Karabegović i Ismeta Demirović. Gradić im je izgledao veoma prijatan poslije planine i daščara u kojima su, sa drugaricama, boravile. Vahida se odmah dala na posao — da organizuje i rukovodi prvom partijskom ćelijom na ovom terenu.

60

Njena prva »gazdarica«, Fahra Imamović, kazuje da se Vahida od prvog dana počela sastajati sa ženama, u početku pojedinačno, a poslije na konferencijama. »Već na prvoj konferenciji je istakla da primjećuje da smo mi, žene, veoma uplašene, da se ne treba bojati, Masličku koja je uzimajući za primjer ostavila djecu u Banjaluci, na čuvanje, i stigla u borbu, te Ševalu, drugaricu Kasima Hadžića, koja je jedno dijete od godine dana takođe ostavila u Banjaluci, a ovdje, mještanima, morala ostaviti na čuvanje i drugo, tek rođeno — da bi se mogla boriti. Pitala nas je često: »Zašto da se bore samo muškarci?!« I podsticala: »Borite se i vi, onako kako koja može. Neke će skupljati hranu, odjeću, obuću, neke će pletiti pulovere, čarape, šalove, neke prati veš, a neke, opet, ljuštiti krompir i pomagati u kuhinji.«

Poslije njenih riječi nekako smo se ohrabrile i odmah izabrale odbornice. I ja sam izabrana. Vahida je prednjačila u radu. Bila je vrlo vesela. Čim se sastane više žena, ona poviče: »Hajdemo povesti kolo!« Mi smo se nećkale, govoreći da nama nije do igranja, ali ona bi nas povukla u kolo. Uvijek smo se čudile njenoj veselosti i čilosti, dok je svuda oko nas pucalo. Često je pjevala pjesmu »Ni bajrami više nisu...«

Išla je iz kuće u kuću, razgovarala, ubeđivala, pokazivala, osvajala ženu po ženu, uvijek ističući ulogu Partije, širinu narodnooslobodilačkog pokreta i kome za svakog ima mjesta, značaj svake akcije koju je pokre-

tala. Svugdje je, glasno i jasno, isticala ogromnu ulogu žene u borbi, videći u aktiviranju žene — i garanciju za pobjedu u opštoj borbi, i najkraći put za njeno izvlačenje iz zaostalosti. S podjednakim oduševljenjem je ulazila u srpske i muslimanske porodice, šireći duh bratstva i solidarnosti u tim teškim vremenima. Prema svakome je bila podjednako ljubazna, svugdje jednako činjenja, jer su ovi prostodušni i poštenu ljudi u njoj vidjeli fizički snažnu, duhom vedru i u sebe sigurnu ličnost, u kojoj se stekao bezbroj divnih ljudskih osobina, a prije svega samoprijegor, plemenitost i požrtvovanost.

Ušla bi u kuću Srbina na krsnu slavu, u kući Muslimana kada mu je radost u domu, uvijek nenametljivo govoreći o Partiji, o borbi za slobodu. U tom radu je, kako se sjeća Živka Podgorac Kukolj, bila požrtvovana, samoprijegorna i izdržljiva. »S njom sam bila svakog dana. I danas sam fascinirana činjenicom da jedna žena, ponikla u staroj muslimanskoj porodici i odrasla u

Vahida u partizanima (sjedi prva slijeva)

61

dobrim materijalnim uslovima, nije poznavala prepreke u borbi za ostvarenje svojih ideja. Ni glad, ni hladnoća, ni nesanica, ni strah od neprijatelja za Vahidu nisu bili prepreka. Družeci se s njom, počela sam i misliti kao ona. I mene je Vahida primila u Partiju. Tom prilikom mi je rekla ono što je i danas srž našeg Saveza komunisti: »Komunisti mora biti svjestan odgovornosti i težine zadataka koji se pred njim nalaze. Komunisti mogu biti samo oni ljudi kojima ništa nije teško i koji su izuzetno pouzdani.«

Politički je pripremala i u Partiju primila i Slavka Popovića. Sreo ju je tek je stigla u Skender-Vakuf, na jednoj konferenciji žena, muškaraca i omladine. Ponijelo ga je to s koliko je lakoće i privlačnosti govorila o ciljevima svenarodne borbe, a naročito uložila u njoj. Ubrzo ga je »gurnula« u akciju prikupljanja hrane za jedinice i ranjenike, pri čemu su dobili i sepet pun jaja, što je Vahidi bio razlog da kaže: »Eh, da ovo vidi neprijatelj iz Banjaluke — kako bi se osjećao!«

62 Išla je od kuće do kuće, od sela do sela, udaljenih, raštrkanih, nerijetko opljačkanih i popaljenih, snijegom okovanih. Slavko se sjeća da se odmarala samo dva-tri sata dnevno, a sve ostalo vrijeme koristila za politički rad, govoreći narodu njegovim jezikom. »Jednom prilikom, kad sam Vahidu pratio na konferenciju, sreo nas je jedan stariji čovjek i u prolazu oslovio ranije uobičajenim pozdravom »Pomoz bog!« Vahida je odmah zastala, upustila se u razgovor sa čičom i rekla: »Možeš nas i tako pozdravljati, ali naš je pozdrav: »Smrt fašizmu — Sloboda narodu!« I odmah mu je objasnila šta to znači.«

Skojevka Jovanka Trkulja Vahidu je prvi put srela na skojevskom sastanku, gdje je predstavljena kao partijski rukovodilac. Na nju i sve prisutne je ostavila dubok utisak. »Fizički jaka, sigurnog, vedrog pogleda i nasmejana, uljevala je sigurnost i povjerenje i nas mlade odmah osvojila tako da smo poželjeli da uvijek bude sa nama.

Po dolasku u Skender-Vakuf odlazila je u naše kuće i pojedinačno razgovarala sa ženama, obilazila okolna sela i oko sebe okupljala žene. Nama je izgledalo da to čini sa lakoćom. Ali, u posao je unosila ciljelu sebe. Nikada joj ništa nije bilo teško. Obično se nalazila u svim situacijama.

Kada je na jednoj konferenciji upućivala žene kao i na koji način da pomažu narodnooslobodilački pokret, jedna Muslimanka je upitala: »A šta će nam ljudi reći?« Pošto je poznavala mentalitet tih žena, Vahida joj, ni-

malo iznenađena, odgovori: »I ja sam Muslimanka, i to kadijina kći, iz Banjaluke, pa sam došla da se borim.« Poslije konferencije pomenuta žena joj pride i upita: »Jesi li ti baš kadijina kći ili se šališ?« »Zar ti meni ne vjeruješ?« upita Vahida. »Ama vjerujem ja tebi! A pitam tek onako« — dodade žena. Kad se udaljila od Vahide, obrati se ostalim ženama: »Vala, kad može ona ovoliko raditi, što mi da ne možemo? Niko je nije tjerao da se bori, ali i pati sa nama. Mogla je uživati u svojoj kući i rahatluku.«

Vahida je u našem kraju imala velikog uticaja na masovno pristupanje muslimanskom NOP-u. Svaki zadatak su prihvatile i izvršavale. Vahidu nikad nisu mogle odbiti. Učestvovala su u akcijama pletenja, prikupljanja hrane i odjeće, prale već ranjenicima, radile u kuhinji. Kad je Vahida, jednom prilikom, govorila o značaju što masovnijeg i istrajnijeg učešća žena u radu, jedna joj prigovori: »Lako je tebi; ako neprijatelj naiđe, ti ode, a šta ćemo mi?« »Bježite od neprijatelja i idite sa jedinicama. Znam kako je neprijatelj nemilosrdan. Ja sam pobjegla iz ustaškog zatvora. Koja žena mora ostati sa djetetom i starcima i dalje treba da pomaže NOB, ali oprezno, da je neprijatelj ne otkrije« — odgovorila je Vahida.

Pored organizovanja pomoći vojsci i sprovođenja raznih akcija, Vahida se u Skender-Vakufu zalagala i za opismenjavanje žena, za njihovo osposobljavanje za samostalan rad sa ženama iz okolnih sela.

Učila je žene i kako treba da se čuvaju od aviona. Po njenom savjetu su se, veli Ramiza Salihović, prikrivale tamo gdje bi se zatekle, pa je i žrtava bilo mije. »Bila mi je tako bliska i draga«, sjeća se Ramiza, u čijoj je kući Vahida stanovala oko tri sedmice« da nisam mogla zaspiti kad ona spava, već sam stalno stražarila da nas neprijatelj ne iznenadi.

Bila je vesela i vedra. Kad sam joj jedanput rekla: »Vahida, kako se možeš tako slatko smijati kad ćeš opet ići u borbu?« — ona mi je odgovorila: »Šta ćeš, moja Ramiza, smrt je jedna.«

U paketu koji joj je poslao neko iz Banjaluke bile su maramice, dugački šal i svileni šamija. Šal je stavila oko vrata, a šamiju poklonila meni.

U Skender-Vakufu je 21. februara počela prva oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu. Dobar dio tereta priprema domaćina za taj važan skup ponijela je Vahida: sa mještanima, naročito ženama, uredila je prostorije, organizovala smještaj delegata, obezbjeđivala hranu. Konferencija je trajala tri dana. Govorili su ru-

kovodioci okružnih, sreskih i mjesnih partijskih rukovodstava, komandanti i politički komesari odreda, bataljona i četa, partijski rukovodioci jedinica. Riječ je bila o radu Partije, vojske i Skoja od početka ustanka, o rezultatima višemjesečne borbe Bosanske krajine i centralne Bosne. U zaključcima je ukazano na mjere kojima će se jačati snaga krajiških narodnooslobodilačkih odreda i drugih jedinica; na puteve proširivanja baze ustanka — masovnijim uvlačenjem Muslimana u NOB; na potrebu pravilnijeg odnosa rukovodstava prema »neboraćkom« stanovništvu; na zahtjev da se poštiri borba protiv svake pojave šovinizma i četničke izdaje. Formiran je Operativni štab za Bosansku krajinu, a odlučeno da se formiraju 5. krajički NOP odred i veći broj omladinskih četa i pokretnih udarnih bataljona.

Konferencija je za Vahidu bila prilika da se sastane sa Radom Vranješević, Dušankom Kovačević i drugim Banjalučankama koje su djelovale širom slobodne Krajine; sa Zagom Umićević i drugim banjalučkim ilegalcima koji su ovdje stigli onim starim i sigurnim kanalima; sa doktorom Mladenom, Šošom i ostalim vođama čija je imena narod već i u pjesme »stavio«, ponajprije one što se pjevaju u kozaračkom kolu kome je omladinca ovog kraja Vahida već bila naučila.

Iz svake riječi žena boraca izbijala je ljubav za narod, oduševljenje pobjedama. A pričale su do duboko u noć, raspitujući se za novosti, za stare znance i saborce. I zaključivale su: to što djevojke Podgrmeča svoje dugo pripremano ruho prekrajaju u dijelove odjeće boraca, da bi im se i same pridruživale — događa se u svim krajevima Krajine; u to što je želja ilegalaca Banjaluke da Novu, 1943. proslave u slobodi — vjerovali su mnogi iz svih gradova i sela; u tome što su četnici činili zločine — svi su vidjeli opasnost od bratoubilačkog klanja...

Razgovori sa drugaricama, izlaganja delegata, i, naročito, zaključci Konferencije, Vahidu su oduševili, ponijeli, jer su potvrđivali ispravnost i veličinu onoga na čemu je u Banjaluci i ovdje, u Skender—Vakufu, mjesecima radila, upućivali je i ohrabрили da tim putevima nastavi, na tim zadacima istraje — ne želeći sebe. I nastavila je, sve do odlaska sa tog terena, početkom maja.

VJERNA KĆI SLOBODNOG PODGRMEČA

U otegnutoj koloni koja se, sa protivčetničkim bataljonom na čelu, povlačila ka Kozari, opet su se našle Vahida i Jovanka Čović, koja je dotad bila politički komesar bolnice u Borijama. Ona se sa tog marša posebno sjeća jedne pojedinosti koju, kako kaže, nikada neće zaboraviti — Vahidine brige i pažnje prema njoj. »Bila sam se nešto ranije porodila i pod najtežim uslovima, sva iscrpljena, nosila dijete u povoju. Vahida mi je pružila prvu sestrinsku pomoć. Dijete mi je nosila... Jednom, noću, kada smo se tiho kretali u koloni i svaki čas očekivali borbu, ona mi pruži dijete i prošapta: »Evo ti ga, bojim se da ću ga ispustiti kad zapuca... ti si majka!«

Vahidu u koloni, sa Jovankinom bebom u naručju, negdje u Han-Kolima, iznad Banjaluke, presrela je te prijatne majske noći i Sida Marjanović. Poljubila ju je, u mimohodu, i nastavila da maršuje uz nju. Bilo je to upravo vrijeme početka četničkih pučeva i kazivala je svojoj drugarici, šapatom, o teškim uslovima za politički rad u neprohodnim vrelima Manjače, kamo je upućena sa Čemernice, o nesnosnoj hladnoći, o nevoljama djevojaka u radu sa nepismenim i nepovjerljivim stočarima, o izdaji »vojvoda« Uroša Drenovića i Laze Tešanovića, čije su se bradonje motale po Zmijanju, iznenada upadale u sela, prijetile, hapsile, odvodile. Dočaravala je Vahidi strah koji se uvlačio u drvene krovinjare razbacanih, ubogih sela, zbog čega je na sastanke dolazio sve manji broj ljudi i žena. Slušala je to Vahida, ponešto bi i priupitala, ne odvajajući se cijelo vrijeme od Jovankina djeteta. »Nosila ga je, tepala mu, uspavljavala ga, sa željom da ne zaplače i ne otkrije hod vijugave, duge, umorne kolone koja je prolazila nečujno, bez šuma. Pred zoru smo stigli iscrpljeni u Dobre Vode, divno, pitomo seoce, u zelenilu, u kome se već uveliko osjećao dah proljeća. Tu smo predanili, odmorili se, prezalogajili i naredne noći produžili dalje, prema Kozari.

U osvit dana smo stigli u Kozarac. Na obroncima Kozare bilo je živo kao u kakvom partizanskom logoru. Proslavljeni Drugi krajiški (Kozarski) narodnooslobodilački odred »Dr Mladen Stojanović« (nazvan po imenu jedne od krajičkih legendi, partizanskog komandanta koga su četnici, kao teškog ranjenika, zaklali prije mjesec dana) sišao je u to mjestance i zauzeo položaj

pred napad na Prijedor. Nikad neću zaboraviti susrete sa Kozarčanima, vedrim, borbenim, i sa grupom Banjalučana za koje nismo ni znali da su u partizanima. Neko nam reče da je Lutka (Lutvija Smailagić), Vahidina dobra poznanica i moja najintimnija prijateljica iz razreda, nekoliko kilometara iznad Kozarca. Brzo smo je pronašle, dan i noć provele u Lutkinoj bolnici, pričajući o raznim događajima iz partizanskog života. Sutradan je oslobođen Prijedor. Kurir je donio poruku da Vahida siđe u grad, na politički rad. Njeno ogromno iskustvo u radu sa ženama iz grada bilo je korisno».

Prijedor su, 16. maja, oslobodili djelovi 1. i 2. krajiškog NOP odreda i Banijska proleterska četa, pod rukovodstvom Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Odmah je onamo stigla Vahida. Prizor je bio odavno priželjkivan, gotovo nestvaran: 1.100 zarobljenih domobrana i 200 ustaša, zaplijenjeno 1.200 pušaka, 12 puškomitraljeza, 8 mitraljeza, 5 minobacača, 2 haubice, jedan avion, dosta municije, sanitetskog materijala i druge opreme. Vahida je u grad tako reći uletjela, želeći da svakog borca zagrlji, da se prihvati posla koga je, za svakoga, bilo napretek.

Događaji su se, uprkos stalnog bombardovanja grada, odvijali munjevito: u Domu kulture je održan Okružna konferencija Skoja; organizovane su akcije za snabdijevanje vojske i naroda; izvlačen je bogat plijen koji će, samo koji dan kasnije, dobrodoći tek formiranoj Prvoj krajiškoj brigadi; na aerodrom kraj Prijedora su, pilotirajući ratnim avionima, sletjeli Rudi Čajevac i Franjo Kluz; počeo je organizovan politički rad sa ženama i omladinom...

Taj silan polet narodne borbe prekinula je neprijateljeva ofanziva na ustaničku Kozaru u kojoj je utočište tražilo više od 60.000 izbjeglica.

U julu Vahida se našla na radu u Podgrmeču, gdje će je zateći i Mila Bajalica, koja je ovamo, u avgustu, stigla sa proleterskim jedinicama, od Srbije. Narod Podgrmeča, sa kojim su zlo i dobro dijelile desetine hiljada izbjeglica iz Banije i Korduna, bratski je dočekao proletere, prigrlio ih. Za Milu je susret sa Vahidom značio »brz prelazak preko mosta nepoznanstva sa ljudima, ženama, omladinom i ulazak u široko polje gdje je ona veoma uspješno razvijala ideje narodnooslobodilačkog rata, sijala ideju bratstva i jedinstva među narodom, stvarala jedinstvo fronta i pozadine, danonoćno radila na mobilizaciji svih snaga za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Bio je to rijetko prislan, jednostavan, drugarski susret. Partizanski jednostavan kao što je i Vahida bila jednostavna i neposredna. Baš kao da smo zajedno djelovali po banjalučkim ulicama. Bila sam svjesna da vanredna situacija — narodnooslobodilački rat, u koji smo ušle svim svojim bićem, daje svoj pečat našem prvom susretu, drugarskom odnosu i prijateljstvu. Moralo je tu biti i nešto drugo što nas je tako brzo sprijateljilo. Odgovor sam tražila u docnijim susretima i zajedničkom radu. Našla sam ga i nalazila u njoj samoj. Potpuniji i tačniji ukoliko sam je više poznavala.

Uzdržljiva u riječi, odmjerena i uredna, pravična i ozbiljna, ona je svojom pojavom osvajala i lomila sve pregrade u ljudskim odnosima. U susretu u njom i razmišljanju o njoj, uvijek mi se nametalo pitanje kako je to moguće i šta je to što ona nosi u sebi da tako jednostavno prelazi rijeke bez mostova i plotove bez prelaza, da se zbliži sa tim srpskim seljačkim svijetom i tako neodvojivo osvoji njegovu dušu. Odgovor je bilo tim teže dati kada sam saznala da potiče iz muslimanske, građanske, patrijarhalne porodice. Mislila sam, a tu je bio istinski odgovor, da je imala izvanrednu snagu da se suprotstavi tradicijama koje su vladale u porodici kojoj je pripadala, da ju je nešto posebno nosilo i dovelo u redove napredne banjalučke omladine. Izvelo iz grada, odvojilo od prilično ugodnog života i dovelo u ova sela da danonoćno radi na budnu svijesti, širenju ideja o novom životu, da poziva u boj iz koga se živa glava često ne iznosi.

Među podgrmečkim aktivistima bile su: Paula, Irena, Jela, Zorica, Smilja, Danica, Pirika i mnoge druge. Vahida im je pripadala svim svojim bićem. U lijepo vezenoj torbici nosila je, sjećam se, maramu za glavu i vrat, knjižicu, neku pjesmaricu, svesku, olovku, sve to pomiješano i u radu potrebno. Sretale smo se u Gorinju, Podkalinju, Benakovcu, Suvaji. Često smo zalazile u rijeku Japru, krile se od nepoželjnih očiju da se malo operemo u tople dane druge partizanske rane jeseni. U vrbaku bismo pričale o svršenim i nesvršenim poslovima, o ljudima koje smo srele, o akcijama koje predstoje. Po pravilu je žurila negdje, kao da će zakasniti na čas, jer je pješke trebalo stići preko brda do određenog zaseoka, kuće, pronaći neku drugaricu, organizovati pripremanje hrane i odjeće za ranjenike, pripremiti narod za konferenciju, zbor, priredbu. Za umor nije znala. Vahida je nepogrešivo pamtila staze i puteljke koji su je vodili između sela i zaselaka Podgrmeča.

Posmatrala sam je na sastancima i u razgovoru s drugovima. Uvijek je odavala utisak iskusnog društveno-političkog radnika čije se riječi radoznalo slušaju i pamte. Svuda su je primali kao svoju. Kao da je kći Podgrmeča. Činilo mi se da su žene Podgrmeča s posebnom toplinom izgovarale njeno ime. Vjerovala sam da je to zato što je za njih neko čudno, dotad nepoznato ime, drukčije od svih koje su ranije čule. Imale su običaj da kažu »drugarica Vahida je tako rekla, to je prenijela, tako je govorila... »Činilo mi se da je to posebno toplo, toplije nego kada su izgovarali sva druga imena«.

68 Vahidu je, u svom selu Hašanima, upoznala i Soja Čopić, majka kniževnika i borca Branka Čopića. S njom je stizala na sastanke, okupljala žene i omladinu u političke organizacije, zalagala se za što masovniji dobrovoljni odlazak omladine u jedinice. Soja je sa njom odlazila na sastanke žena, slušala je kako govori o značaju bratstva i jedinstva u borbi Srba, Muslimana, Hrvata i drugih naroda. Išle su i u susjedno Potkalinje, jedino muslimansko selo u tom dijelu Podgrmeča. »Zajedno sa Srbima, Muslimanima Potkalinja borili su se protiv okupatora« — kazivala je Soja — »Kao Muslimanka iz ugledne banjalučke porodice, Vahida je često odlazila u ovo selo i okupljala Muslimanke govoreći im o neravnopravnosti koju su trpjele u staroj Jugoslaviji, o značaju naše revolucije za njihovu emancipaciju i emancipaciju žena uopšte. Neposredna, vedra i vrijedna, odmah je nalazila mjesta u njihovim srcima i u radu postizala velike uspjehe. I ne samo u srcima žena Potkalinja već i naroda u cijelom Podgrmeču.

Iako ranije nije bila na Podgrmeču, činilo se da ga odavno poznaje, a i Podgrmeč nju. Od prvog susreta tako se zbližila sa ljudima da nije bilo posla koji zajedno sa Vahidom ne bi obavili«.

Na dužnosti člana Sreskog komiteta KPJ za Sanski Most sreća ju je Jela Perović. Učinilo joj se, veli, da se nije izmijenila od posljednjeg viđenja: ostala je otvorena, direktna i originalna u izražavanju, sportskog izgleda, stalno u pokretu. Kraće vrijeme su zajedno radile na teritoriji tog sreza, »koji je važio kao vrlo težak za politički rad, a još je bio i pasivan, ali se Vahida brzo snašla u radu sa ženama, i to baš zbog svoje neposrednosti u pristupanju. Znala se vrlo brzo na svaki nivo spustiti, a to je bilo važno za uspjeh u radu. Govorila mi je da voli da radi sa ženama, i to baš sa Srpkinjama, jer su one jednostavnije i lakše im se približava, a i one su nju voljele zbog njene duhovitosti i otvo-

renosti. Bila je vrlo snalažljiva na terenu koji je pasivan, pa se moralo ponekad ostati bez obroka i noćivati po tavanima seoskih štala. Iako je navikla na udoban život u svojoj kući, to joj nije teško padalo i uvijek je takve zgode začinjavala šalama i kakvom umjesnom dosjetkom. Često smo se s njom nasmijali od sveg srca. Sve što je u odnosima ljudi bilo prikriveno i neiskreno, odmah bi u šali izvirgavala ruglu. I niko se nije na nju ljutio«.

Prostranim, slobodnim Podgrmečom — u bolnicama, u partizanskim radionicama, u otvorenim školama, na analfabetskom tečaju, na političkim i sanitetskim kursovima, itd. — često je sretala Vasu Butozanu, u Operativnom štabu zaduženog za sanitetsku službu. U kratkim predasima od naporna, danonoćnog rada, sjećali bi se Banjaluke iz prvih dana okupacije, kada je Vahida desetine ljudi dočekivala, sklanjala, predavala vezama za izlazak u partizane, govoreći na rastanku jednostavno i ponekad pomalo i oporo: »O svakom ovdje vodimo računa, ne treba se plašiti, nije potrebno da se u partizanima brinete za vaše porodice«. Prisjećao se Vasa i onog julskog dana kada ga je posjetila u skrovištu i donijela mu poruku da se i on sprema za izlazak. »Bilo je to«, sjeća se kasnije Vasa, »kod krojačice Roter, gdje se, pored ostalih, kriao i drug Đuro Pucar Stari. S obzirom na svoje porijeklo, ova nije bila sumnjiva. Mnoge drugarice, pod izgovorom da dolaze »na probu«, održavale su vezu sa nama. Jednom prilikom mi je Vahida donijela muslimanske ženske haljine, zar i cipele sa visokim petama, da bih što sigurnije mogao proći kroz grad do Šehitluka. Koliko se snašla da me preobuče, bila je nesretna kad je vidjela da u takvoj odjeći neću moći da krenem. Vratila se i saopštila to drugu Starom, na šta joj je on preporučio da pustim brkove i tek kad mi narastu mogu ići. Kad je došlo vrijeme, pojavila se Vahida i donijela mi hrane, knjige i rublje, da mi se nađe do polaska i uputila me dalje...«

Jednog ljetnjeg dana u Lušci Palanci ju je sreća Dušanka Čumura. »Bila je nesnosna vrućina, a ja sam na sebi imala hlače od debelog sukna, uz to još zakrpane, i debelu košulju. Radovale smo se mnogo tom susretu, vezala nas je, osim ostalog, i rodna Banjaluka. Najednom me je Vahida upitala: »Pa zar ti nemaš nikakve suknje ni haljine, umjesto tih debelih hlača? Zar ti nije vruće na toj žezi?« Odgovorila sam joj da nemam. »Pa zar nisi dobila ništa od teškila prilikom oslobođenja Prijedora?« Čutala sam. I, odjednom, Vahida me uvede u sobu kuće gdje je stanovala, odveza svoju tor-

bu i izvadi komad lijepog sivog štofa. Dobila ga je od drugova da napravi sebi haljinu ili kostim. Iz torbe je izvukla centimetar, uzela mi mjeru i odsjekla komad štofa. »Eto, obje ćemo imati suknje. A sada ćemo naći nešto i za bluzu« — rekla je i počela opet preturati po torbi. Izvukla je dva komada neke šarene tkanine. »Ovaj sa crvenim cvjetićima daću tebi, to pristaje mladosti. Volim da vidim naše omladnke lijepo obučene«. Znala je da odlazim na novu dužnost u OK SKOJ-a za Ključ i Mrkonjić, i da se nećemo tako skoro vidjeti. Sama mi je sašila suknju i bluzu...«

Učiteljica Dušanka Stišović je radila zajedno sa Vahidom na terenu, i zapazala njenu oštroumnost i energiju. »Posjedovala je i finu crtu duhovitosti kojom je reagirala na zapažene nepravilnosti, i to na neuvredljiv, nevjerojatno taktičan način, ovlaš, u razgovoru. Ni sebe nije štedjela, svoje propuste ili greške u radu, što nam se gdjekad potkradalo zbog neznanja i neiskustva.

70 Po preporuci Rade Vranješević čitale smo i tumačile ženama brošure, obično pri šivanju rublja i odijela za borce, ili na posijelima dok pletu vunenu odjeću. Pored ozbiljnih diskusija i zadataka, tu su padale i Vahidine duhovite primjedbe kojima smo se nekad o srca smijali. Ta njena duhovitost bila je drugarska, okrepiljujuća. Inače, Vahida je bila veoma humana. I, što je slučaj u muslimanskim porodicama, posebno je bila odana svojoj majci. Tu nježnu ljubav prema majci izražavala je tim više što od nje nije dobijala nikakvih vijesti.

Znale smo pješačiti po cio dan. Predavale smo i na kursu AFŽ-a u Benakovcu; često smo osvitale u diskusijama o političkim novostima, o našem radu, a ona bi ujutro istim elanom, istom energijom krenula na dnevne zadatke.

Jednom smo pješačile ka Duboviku. Iznenada pred nas je istrčala žena i sva uznemirena pozvala nas očajnim glasom: »Dođite, molim vas, pomozite mi da spasem sina!« Sa koliko je topline Vahida prišla postelji na kojoj je u bunilu ležao mladić! Nismo imale nekog iskustva sa bolesnicima, ali smo se, videći očajne roditelje ukraj kreveta svoga jedinca, potrudile da učinimo sve što znamo. Naslućivale smo da je, možda, tifus jer se upravo počeo pojavljivati. Vahida se sjetila sirćeta od ruža, ali ga tu nigdje nije bilo, pa smo bolesniku na glavu i pluća stavile obloge od turšije — kiselih jabuka. Dobro smo ga utoplile, da se od mokrih krpa ne prehladi, podigle mu uzglavlje i nasavjetovale oca i maj-

ku da mu daju laku hranu i da čine isto što i mi. A ako nađemo ljekara, poslaćemo ga. Mladić je ostao u vrućici, nešto manje bunčajući, ali smo zapazile da se roditelji nadaju ozdravljenju. Ne znam kako, ali mladić je bez ikakvih lijekova prebolio bez posljedica«.

Išle su od sela do sela, povezivale narod na dogovore, ulazile u kuće, savjetovale, učile, prekoriševale. Obično je počinjalo time što bi muškarci posijedali po podu, a žene — neravnopravne »od kad je svijeta i vjeka« — stajale u čošku, čutljive i uvučene u sebe, tu samo da bi im se muškarci obraćali za razne usluge, ili da ih muževi, glasnim prijekorom, pošalju djeci. Tu bi počinjao razgovor, sve otvoreniji, da bi se pokazalo da i za žene ima i mjesta i posla u borbi. Sve se završavalo izborom Antifašističkog fronta žena. Sav taj rad Vahide i drugarica doprinelo je, kako je zapisala učiteljica Stišović, da su »iz tamnih dubina ropstva zasvijetlile nove snage: skojevke na političkim kursevima i u brigadama, djevojke u omladinskim radnim brigadama, žene borci, bolničarke, kosci, odbornici i političari! Na konferencijama i zborovima progovorile su prvi put seoske žene, odvažne i bistre. Svoje radosti i tuge utkale su u peškir i obojke za partizana, u zastavu brigada i bataljona, u uređenje sale za partijsku konferenciju, u stih tužne krajiške melodije. Probudena žena Krajine izvršila je ne samo svoju ljubav prema zemlji i borbi, nego i svoje sposobnosti stvaranja i osjećanja...«

U decembru 1942. u Lušci Palanku se, poslije dugih borbi po Slavoniji, vratio Prvi krajiški proleterski bataljon »Zdravo Čelar«. Ranije se na Podgrmeču čulo da je bataljon izginuo, pa ga je narod već bio ožalio, a Branko Čopić ovjekovječio u »Pjesmi mrtvih proletara«. Sada se bataljon vraćao, istina dosta proređen, i narod Podgrmeča ga je dočekivao razdragano, kiteći borce vezanim peškirim, kako se sjeća Safet Fejzić, »od Budimlić Japre do Lušci Palanke.

Bilo je tu raznih ponuda: pita, uštipaka i jabuka. Sve je to Vahida organizovala. Svi smo se okupili oko nje. Kada je sjela s nama borcima, gutala je svaku riječ dok smo pričali o putu kroz centralnu Bosnu, o četničkoj izdaji, o mučko mubistvu drugova među kojima je bio i njen mlađi brat Nedžib.

Ona je pričala o oslobođenim krajevima u Podgrmeču, o postignutim uspjesima. »Kod nas postoje pošte, škole i bolnice... Ljudi se osjećaju kao da je potpuno oslobođenje, čak su se počeli i ženiti«. U šali je dodala: »Ovo nam je postao nov problem«.

SA MUSLIMANKAMA CAZINSKE KRAJINE

U susret bataljonu proletera, na Podgrmeč, pohitala je iz Cazinske krajine, kamo je, na politički rad, upućena iz oslobođenog Bihaća, koga su 4. novembra, po naređenju druga Tita, poslije dvodnevni borbi, oslobodile pet krajiških i jedna hrvatska brigada. Oslobođenje Bihaća biće povoljna prilika i za održavanje prvog zasjedanja AVNOJ-a. Odmah poslije oslobođenja Bihaća onamo je, po pozivu, stigla Vahida, dolazeći, kao i u Prijedor i druga tek oslobođena mjesta—sa slobodom. U gradu se upoznala sa Jusufom Lipovačom i sa njim će odmah prionuti na izbor narodnooslobodilačkih odbora u selima Vinica, Čerklije, Čarkići, Veliko Založje. »Po dolasku u selo zakazali bismo konferenciju na koju bi se iskupili ljudi. Prvi put su počele dolaziti i Muslimanke, koje do tada nikada nisu dale svoj glas za narodne predstavnike. Tom prilikom Vahida je ukazivala na zvjerstva koja čini okupator zajedno sa ustašama i četnicima. Govorila je: »Ja nisam mogla mirno posmatrati sve što se oko mene zbiva, već sam se odazvala pozivu Komunističke partije i krenula u borbu. Naša vojska nije bila naoružana, ali je borbom došla do oružja i uspješno se bori protiv neprijatelja.«

Objašnjavala je ulogu narodnih predstavnika i način biranja. Pažljivo su je slušali i nikom se nije žurilo kući. Čuo sam kako neke žene govore: »Blago ti je njoj kada ovako zna govoriti! Da sam samo malo mlađa, i ja bih s njom krenula u partizane.«

Kada smo došli u Veliko Založje, odveo sam Vahidu svojoj kući, gdje je povel razgovor sa mojim ocem, hodžom, i jednim susjedom. Tako su saznali da joj je otac kadija. Čak se razgovaralo i o reis-ulemi Maglajliću, prema kome je moj otac gajio simpatije. Kada je Vahida otišla u sobu sa mojom majkom i ženom, naš susjed je govorio: »Dijete, ovi se ne šale. Po svoj prilici, ovi se ne pokoravaju nikome. Ja bih rekao da će oni naprašiti i četnike, i ustaše, i Nijemce. Vidiš, bolan, kako ova kadijina ćerka priča da se može i gladan ratovati, noćivati na zemlji... Ja tebi kažem — čija busija onoga i megdan.«

Sutradan smo krenuli u Bihać. Vahida mi je usput pričala da je u razgovoru sa ženama provela skoro cijelu noć, a da ni ona ni žene nisu osjetile kako im je to vrijeme brzo odmaklo.«

Samo dva dana poslije oslobođenja Bihaća ustaše su, u paničnom bjekstvu, napustile Cazin, a za njima su, u stopu ih goneći, u gradić ušle po jedna krajiška i hrvat-

ska brigada. Onamo se, prema sjećanju Nadžije Omanović, pojavila i Vahida. »Došla je u sivim suknjenim pantalonama i kratkoj dolamici. Očekivao ju je težak rad sa ženama Cazinske krajine.

Počela je sa individualnim radom. Svaku noć je spavala u drugoj kući. To je radila da bi upoznala pojedine porodice i približila se ženama. Kada je stekla šire poznanstvo i simpatije žena, organizovala je konferenciju za formiranje prvih odbora Antifašističkog fronta žena«.

Sa Vahidom je u Cacinu krajinu, za rad među ženama, posla grupa drugarica, među kojima je bila i njen saborac iz okupirane Banjaluke i »Crne kuće«, Zumra Čejvan. Sada se, u toj novoj sredini, pretežno muslimanskoj, trebalo boriti za liniju KPJ, a prije svega za bratstvo i jedinstvo. Po cazinskim selima je tada, veli Zumra, bilo i neprijatelja, ali je Vahida »uvijek išla bez zaštite. Za kurire je bila majka. Uvijek im je sušila odjeću, da se ne prehlade, krpila i peglala kad je imala vremena.«

O teškim uslovima za politički rad sa ženama Cazinske krajine Hakija Pozderac kaže: »Zaostalost muslimanske žene ovoga kraja, koja je vjekovima bila izrabljivana i u neravnopravnom položaju, predstavljala je osnovnu teškoću za mladu Banjaalučanku Vahidu. A ona je, onako vedra, poletna, radina i Partiji privržena — zadužena da započne prve političke razgovore sa Muslimankama koje su na sastanke dolazile u zarovima. I odlazile su sa dubokim utiscima što su na njih ostavljale Vahidine riječi pune topline i čovječnosti, razumijevanja i osjećanja. Stizala je od Tržca do Bužima, od Pištalina do Vrnograča. Sa žarom je govorila ženama o našoj borbi, o bratstvu i jedinstvu, o Partiji, o Sovjetskom Savezu! Sve svoje vrijeme je posvetila samo radu među narodom. Njen boravak u kući, na putu, svugdje — značio je intenzivan politički rad...«

Sekretar Okružnog komiteta KPJ za Bihać, Hajro Kapetanović, kaže da je Vahida Cazinke maštovito angažovala da prikupljaju namirnice, odjeću i obuću za vojsku, da se uče slovima i savremenijem vođenju domaćinstva, ljepšem ručnom radu, boljoj ličnoj higijeni, što je shvatala dijelom borbe za njihovo uključivanje u ozbiljniji politički život. »Ako se uzme u obzir da je cijeli ovaj kraj bio vrlo zaostao u materijalnom, prosvjetnom i kulturnom pogledu, da je ovdje vladalo mnogoženstvo i da se žena nalazila u podređenom položaju, potpunije se mogu sagledati teškoće na koje su nailazili naši politički radnici u ovim krajevima. Vahidin politički rad na ovom terenu, od nepuna tri mjeseca, zatim djelovanje

drugarice Jele Aralice, Aiše Maličević i drugih, ostavili su vidnog traga na političkom i kulturnom prevaspitavanju žene ovog kraja.«

GOVOR PRED TITOM, U BOSANSKOM PETROVCU

U decembru 1942. godine djelovala je »Bihaćka republika«, slobodna teritorija veća od petine predratne Jugoslavije, odnosno od Belgije, Švajcarske i mnogih drugih evropskih država. U to vrijeme smo imali AVNOJ, sistem organa vlasti izabranih od naroda, narodnooslobodilačku vojsku od 150.000 boraca... Na toj velikoj, jedinstvenoj slobodnoj teritoriji, na kojoj je bio drug Tito sa najvišim vojnim i partijskim rukovodstvom, sa grupom divizija itd. odvijao se veoma intenzivan politički život. Sem ostalog, vršeni su, na osnovu uputstava AVNOJ-a, izbori organa vlasti, održani kongres vojnih ljekara, kongres omladine, zemaljske konferencije žena...

74 Predstavnice žena svih krajeva Jugoslavije okupile su se početkom decembra u Bosanskom Petrovcu. Stiglo ih je 166 — iz sela, iz gradova, iz jedinica, sa oslobođene i još okupirane teritorije. Među njima je, kao predstavnica žena Cazinske krajine, bila i Vahida Maglajlić. Stigla je kamionom, preko Bihaća. Grad je predstavnice Cazin-ki, Vahidu i Nadžiju Omanović, oduševio: ulice raskrčene, umivene i osvetljene, pune mladosti, žagora i pjesme borbene, partizanske, iz svih krajeva zemlje. Zbog toga su se dugo šetale, razgovarale sa delegatkinjama — iz proleterskih jedinica, iz Like, Gorskog kotara, Korduna, Dalmacije, Srbije. Odbor za doček delegacije i njima dvijema je ponudio smještaj za spavanje, ali uz napomenu da bi, zbog velikog broja gostiju iz drugih krajeva, bilo mnogo bolje da se, ako mogu, same snađu. Na to se Vahida raspitala ima li domova koji nisu poželjeli da ukažu gostoprимство delegatima, pa kada je čula nekoliko imena domaćica zahvalila se na ponudi odbora i okrenula se Nadžiji: »Ovdje ima jedan beg koji nema delegata na spavanju. Kako bi bilo da odemo njemu? Pretpostavljam da nas neće dobro primiti, pripremio se na to, ali ćemo njegove, mislim, pridobiti.«

Kada smo došle u begovu kuću, primljene smo hladno. Onako ozeble, ostavili su nas u hodniku. To nije zbulilo Vahidu. Vodila je glavnu riječ i ukućanima dala do znanja da joj je otac kadija. Poslije kraćeg vremena beg

se oraspoložio, pa su nas pozvali u toplu kuhinju i poslužili čajem. Pripremili su nam udobnu postelju, a sutradan nas nesebično ugostili.«

Sutradan su njih dve obavile još jedan zadatak: uručile su Komandi mjesta pakete sa hranom, odjećom i obućom koje su, kao poklon žena Cazinske krajine, donijele jedinicama u Petrovcu.

Svečana sjednica Prve zemaljske, konferencije Antifašističkog fronta žena Jugoslavije počela je 6. decembra uveče. Zidovi prepune sale bili su prekriveni slikama žena koje se, na frontu, bore s puškom u ruci, ili viđaju rane borcima, odnosno u pozadini jurišaju na žito koje otimaju od neprijatelja. Raspjevana sala je oduševljeno dočekala vođu revolucije, Tita. Aplauzima je pozdravljena svaka misao iz njegovog podužeg, nadahnutog govora. On je ženama svih krajeva Jugoslavije odao visoko priznanje svakom svojom rečenicom, ali su delegatkinje i gosti u sali, kao i stotine mještanki koje su zakrčile prilaze sali i pažljivo pratile i oduševljeno pozdravljale sve što se ondje zbiva, posebno pozdravile njegove riječi:

»Žene su stale u prve redove narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Naša pozadina je više nego išta drugo dokaz koliko su one svijesne ovog historijskog momenta, kad se odlučuje sudbina čitavog čovječanstva, kad se odlučuje sidbina žena. I baš zato, ova današnja skupština ima ogroman historijski značaj. Naše žene, kćeri, majke, učestvuju sa puškom u ruci u borbi. *Ja se ponosim time što stojim na čelu armije u kojoj ima ogroman broj žena (Aplauz). Ja mogu kazati da su žene u ovoj borbi po svom heroizmu, po svojoj izdržljivosti bile i jesu na prvom mjestu i u prvim redovima, i našim narodima Jugoslavije čini čast što imaju takve kćeri...*«

Vođa revolucije je, ponijet oduševljenjem sale, ukazivao na zadatke, na perspektivu borbe. On je rekao da sve ono što su dotad žene uradile za borbu i u borbi govori da one »nisu ušle u ovu borbu slučajno, nesvjesno, spontano, već svijesno, svijesne historijskog zbivanja, svijesne da borba, koja se vodi za oslobođenje našeg naroda, jeste borba za srećniju budućnost naših naroda i srećniju budućnost naših žena.«

Tu Titovu misao Vahida i drugarice su pozdravile i njenu istinitost potvrdile dugim aplauzom, kao i riječi:

»Žene Jugoslavije, koje su u ovoj borbi sa takvim samoprijegorom dale takve žrtve, koje tako uporno stoje u prvim redovima narodnooslobodilačke borbe, imaju pravo da ovdje, danas jedanput zauvijek, utvrde jednu

činjenicu: da ova borba mora donijeti ploda i za žene naroda Jugoslavije, da nikada više niko neće moći istrgnuti te krvave plodove iz njihovih ruku! Za ovu stvar naših žena stajace naša narodnooslobodilačka vojska i sve žene koje se nalaze u prvim redovima velike borbe...»

Delegatkinje su pozdravljali: u ime CK KPJ — poznata revolucionarka Spasenija-Cana Babović; u ime AVNOJA — dr Sima Milošević, profesor univerziteta; u ime CK Skoja — Mihajlo Švabić. Usred svečane sjednice za govornicu je, nenajavljena, izašla seljanka iz Vrtoča, Milka Pećanac. Primjetno uzbuđena priznanjem koje su žene dobile od druga Tita, svoju misao je narodski jednostavno izrazila: »Ja sam željna istine i pravde, a koliko sam vidjela istinu i pravdu — ona je sva u komunistima.«

U ime žena Like govorila je seljanka i stari komunist Kata Pejinović, naglašavajući da one uporno, radom, produbljuju bratstvo hrvatskog i srpskog naroda koje podrivaju ustaše i četnici, da one partizane »paze kao čedo svoje«. Ona pred Titom i drugaricama nije prećutala ni sopstveni bol i opredeljenje: »Meni su ubili tri sina i druga (supruga). Srce mi je bilo klonulo od žalosti. Ali, trebalo je osvetiti moje zlatne jabuke i hiljade takvih koji su stradali. Stisnula sam srce i pesnicu...«

Majka četvoro djece, Drugarica Karan, objašnjavala je kako žene ustaničkog Korduna, čak i pored ustaških straža, snabdijevaju partizane. Danica Medan je govorila o tome kako narod Podgrmeća bratski pomaže preko 24.000 izbjeglica sa Banije i Korduna i kako su djeca sa Kozare u podgrmećkim domovima našla toplo utočište. Milka Lasić, mlada seoska djevojka iz Zagore, govorila je u ime žena Dalmacije, predstavljajući se Jugoslovenkama: »školovana nisam, svita prošla nisam, sada sam prvi put sila u voz, ali...« Iza tog Milkinog »ali« došla su uzbuđljiva kazivanja o djevojci iz Sinja koja nije čekala drugove da dođu i ubiju špijuna koga je ona domamila na sastanak, već ga sama »nožem u trbuh!«; o ženama koje danonoćno uz oštre litice Biokova nose vodu i hranu partizanima...

Vahida je pažljivo i sa uzbuđenjem slušala izlaganja drugarica. I shvatila da se uporna borba, za svaku ženu i za mase, dakle slična ovoj na Pogrmeću i u Cazinskoj krajini, vodi u svim krajevima zemlje, da su teškoće velike ali i uspjesi sve veći. I poželjela je da i sama nešto kaže o tome kako ona sa drugaricama radi među ženama Cazinske krajine. Zatražila je riječ i, kako se sjeća Nedžija Omanović, govorila o teškoćama i uspjesima, ukazivala na potrebu da žene što masovnije učestvuju u

svenarodnoj borbi, pozvala majke da šalju svoju djecu u novu, narodnu vojsku. Govorila je iz srca, usmeno, bez pisanog koncepta.

U prekidima dvodnevnog rada Konferencije dugo i osjećajno je razgovarala sa desetinama drugarica, među kojima su bile i Rada Vranješević i Đina Vrbica, dvije mlade žene koje su se, baš kao i ona, isticale u radu sa omladinkama i ženama, koje će na tom radu i izginuti i svojim djelom se uvrstiti među devet žena narodnih heroja iz Bosne i iz Hercegovine. Sa Radom se znala iz zajedničkog rada u Banjaluci i na Podgrmeću, a stekla je i novu poznanicu, Đinu, intelektualku i predratnog komunistu iz Podgorice (sada Titograd), sa Zagrebačkog sveučilišta i iz Sandžaka, odakle je bio njen muž, komunist Ljubiša Miodragović (proglašen za narodnog heroja). Dirljiva je bila životna priča i te žene-heroja: muž joj je poginuo u ustanku; njihovo zajedničko dijete, pred pohod proleterskih brigada za Bosansku Krajinu, ostavila je na čuvanje kod jednog seljaka u Mratinju, u dalekoj Pivi; ona je bila član Sreskog komiteta KPJ za Glamuč, zadužena za rad među ženama, brat Migo je bio negdje sa proleterima. Ni o kome ništa nije znala, sjetna je zbog toga bila, ali je Vahidi pričala o tome kako, u odjelu od grubog sukna, sa kožnom torbicom o ramenu i pištoljem o pasu, često i bez pratnje, odlazi pješice prostran teren i planinska sela, održava sastanke sa partijskim ćelijama i konferencije sa ženama, kako joj Muslimanke vjeruju, povjeravaju joj se, ukazuju priznanje i time što joj kažu: »Ti si kao muško — sve ti pristaje; mogla bi nositi i mitraljez!« Radila je, objašnjavala je, utoliko lakše što joj je mentalitet muslimanski bio bližak jer je sa njima odrasla u gradu na Ribnici, i jer je cijnila njihovu jednostavnost i gostoprimstvo. Vahida je shvatila Đinine brige i strahove za najdraže, jer su i njena braća bila u borbi širom Krajine ili po zatvorima, otac u logoru, a majka neznano gdje, pa se i ona povjerila, pričala joj svoje teškoće u radu sa ženama. Na rastanku u Petrovcu njih dvije će se i pobratimiti.

Konferencija je, naročito u referatu Cane Babović i u Proglasu upućenom svim ženama Jugoslavije, jasno ukazala i na buduće, veoma odgovorne zadatke žena. Drugarica Cana je naglasila:

— Naši neprijatelji nastoje da raspire bratoubilački rat u našoj zemlji za svoje mračne ciljeve. Upornim radom naše organizacije stvorićemo borbeno jedinstvo svih žena Jugoslavije. Naše aktivistkinje moraju poznavati sve žene — u gradovima po ulicama, a u selima po zaseocima. Mi moramo znati kako svaka žena diše, kako

je raspoložena, kakav ima politički stav. Prema tome sledi naše stalno objašnjavanje i privlačenje žena u narodnooslobodilačku borbu...

Proglas se posebno obraća ženama svih naših naroda, da bi se završio pozivom:

»Srpkinje, Hrvatice, Slovenke,
Crnogorke, Muslimanke,
Makedonke!

Još ponosnije podignite glave!... Smijeli je u borbu protiv omraženih okupatora! Dajmo sve od sebe za našu oslobodilačku vojsku, koja će učiniti kraj uništavanju naših najmilijih, koja će osloboditi žene užasnih nasilja i bespravlja. Pomažite je svim sredstvima! Ne dajte ništa okupatoru, ni zrno žita, ni kudlju vune, ni kap mlijeka, učinite mu život nesnosnim. Učvršćujte narodnu vlast na oslobođenoj teritoriji, pod kojom ste prvi put stekle ravnopravnost, i koja vam omogućuje da učestvujete u rješavanju i sudbine svoga naroda i svoje.

Vi, napaćene majke, sestre i kćeri širom Jugoslavije, budite čvrsti bedem o koji će se razbiti svi pokušaji cijepanja sloge i bratstva među narodima Jugoslavije...»

78 Konferencija je završena izborom Centralnog odbora Antifašističkog fronta žena Jugoslavije. Među 20 njegovih članova bila je i Vahida Maglajlić. Odbor je za svog predsjednika izabrao Katu Pejinović (proglašena za narodnog heroja).

Odmah poslije Konferencije delegacija žena Cazinске krajine se zaputila za Bihać — zaprežnim kolima. »Kada smo predveče stigli u Bihać« — sjeća se Nadžija — »našle smo se sa Skenderom Kulenovićem. Na njegovo pitanje: »Kako si uspjela ove Cazinke povesti na konferenciju?« — Vahida je odgovorila: »Meni izgleda da je bilo lako, a njih pitaj kako su one uspjele? Možda je bilo i suza.«

Tada je Vahida ostala u Bihaću, a mi smo krenule u Cazin, sa zadatkom da prikupimo što više zavoja, posteljine i hrane za ranjenike u bihačkoj bolnici. Kada smo to prikupile i dovezle kolima, Vahida nas je dočekala, pa smo zajedno posjetile ranjenike i predale prikupljeni materijal.

Kasnije se Vahida vratila u Cazin i organizovala odlazak žena na politički kurs u Petrovcu.

Cazin je 22. decembra doživio svoj najveći ratni dan — svečano je dočekao i od srca pozdravio vođu revolucije, Tita. Održan je i miting na kome je Tito govorio. Vahida i drugarice su na miting izvele hiljade žena i omladine. Ispred svečane tribine, pred desetak hiljada građana, bila je postrojena četa omladinaca-dobrovolja-

ca iz Cazina i okoline. Bili su uzbuđeni što će svečanu obavezu na vjernost domovini položiti pred Vrhovnim komandantom i svojim sugrađanima. A kada se drug Tito, u pratnji Nurije Pozderca, narodnog prvaka ovog kraja, pojavio na tribini, dugo nije mogao doći do riječi od aplauza, povika, pjesme partizanske, što je bio zavjet Krajine Partiji i revoluciji. Tito je govorio o širini narodne borbe, izdaji ustaša i četnika, zločinima okupatora; pozvao je narod na jedinstvo, na uključivanje u borbu, na gajenje bratstva.

Četa dobrovoljaca je položila svečanu obavezu, u čemu je Vahida vidjela rezultate i svoga rada, put ostvarivanja njene poruke iz Bosanskog Petrovca — da majke šalju svoju djecu u Titovu vojsku. A još svečaniji trenutak je bio kada je drugu Titu prišao na tribini predsjednik Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora Polja i predao mu narodni dar — 50 pari vunениh čarapa.

OD BIHAĆA DO LIVNA, PREKO ZALEĐENOG ŠATORA

79

Sedmog januara 1943. Vahida je stigla na veliki narodni zbor održan u Srpskoj Jasenici, gdje je drug Tito izvršio smotru Četvrte (krajiske) divizije NOVJ. Raport mu je predao već tada legendarni komandant Šoša Mažar. To su bile samo tri od 10 dotad formiranih krajiških brigada, naoružane i artiljerijom. Tito je bio oduševljen divizijom i narodom. A na zbor se slegla omladina, stigle povorke žena sa poklonima za Tita i vojsku, sa peškirim kojima su kitile topove i mitraljeze. Dok je drug Tito stajao na tribini i pozdravljao ispred njega su, čvrstim korakom i uzdignuta čela, marširali predstavnici cvijeta Bosanske krajine »krvave haljine«. Vahida, kao ni hiljade drugih, nije mogla da sakrije suze radosnice, a nije se ni trudila naročito da ih sakrije jer je u snazi te vojske, u oduševljenju omladine i u njihovim pjesmama Titu, Partiji i narodnoj vojsci, u divnim darovima žena — vidjela rezultate svog žrtvovanja, vidjela put ostvarenja cilja za koji vrijedi i dati život.

Brigade su iz svečanog stroja kretale — u odbranu slobodne teritorije, jer je neprijatelj počinjao sa svojom »četvrtom ofanzivom« protiv grupe divizija oko Tita, protiv oko 4.500 ranjenika i hiljadu tifusara, protiv stotinjak hiljada djece, žena i staraca u zbjegovima. Vahida više nije mogla u Cazinску krajinu, mada joj se onamo žurilo jer je ostalo dosta nedovršenih poslova.

Vratila se samo do Bihaća, i tu danonoćno brinula o evakuaciji ranjenika i stanovništva, koje je masovno odstupalo ispred mača neprijatelja. Imala je kratku kosu, a na sebi smeđe pantalone i kratku bundu od pliša, sa pištoljem. Naročito se brinula o kakvoj-takvoj ishrani dugih kolona izbjeglica sa Banije i Korduna. Ona se od Pećinograda pa dalje i povlačila sa kolonama Kordunaša i Banijaca. »U tim teškim danima trebalo je vidjeti Vahidu!« — zapisala je Zumra Čejvan. »Svakome je htjela da pomogne. Ni noću se nije odmarala. Gledala je da nas najprije smjesti i da nas udomi. Za sebe nije brinula. »Imam ja dosta rezerve«, govorila je, vedro se osmehujući.

Djeca u zbijegu su bila jedna i nemoćna. Od dugog i teškog puta noge su im bile prepune rana, iz kojih je škropila krv i natapala raskaljanu cestu. Vahida je brižno previjala rane malim nedužnim stvorenjima i bodrila ih da izdrže sve teškoće.

Bila je nesretna kad nejakima nije mogla da pomogne! Izvukli smo se iz bombardovanog Bihaća i preko Drvara došli u Glamoč. Vahida je mnogo žalila što nije u borbenoj jedinici, jer je to bio njen san. Činilo joj se da samo u otvorenoj borbi, lice mu lice sa neprijateljem, može dati svu sebe.

Do Livna, kamo će stići u maršu ka Istoku, bilo je daleko; prije njega je trebalo prijeći ledom okovanu i masom iznemoglog naroda prekrivenu Šator-planinu. Sa Vahidom, u koloni čiju je okosnicu činila Osma krajiška brigada, bila je i Mubera Osmić. »U pokretu prema Šatoru odmorili smo se u kući strica Gavrila Principa. Bilo nas je mnogo. Dok sam pjevala, Vahida je sjela uza me i počela plakati. Zagrlila sam je i upitala zašto plače. »Sjetila se Aiše...«

Livno je bilo puno naroda iz zbjegova, ranjenika, tifusara, jedinica koje su hitale k novim položajima. U gradiću je Vahida, u onoj gužvi, naišla na Nedžiju Omanović. »Kada sam je srela — kao da me Sunce ogrijalo. Znala sam da će se ona pobrinuti da smjesti mene i moje dijete. U Livnu je ostala svega deset dana, ali je za to vrijeme učinila mnogo. Okupila je žene na tečaj šivenja i pletenja, koristeći tu priliku da povede razgovor iz raznih oblasti. Naročito se istakla u radu u bolnici, koja je bila u zapuštenom stanju. Nesebično se trudila da očisti bolnicu, da ranjenicima obezbijedi kupanje i čist veš. Nad njima je danonoćno bdjela ne štedeći sebe. Njena humanost i plemenitost i ovdje je došla do punog izražaja...«

U RUJIŠKOJ, NA MRTVOJ STRAŽI SLOBODI I BRATSTVU

Vratila se Vahida, na svoj izričit zahtjev. Podgrmeču, ženama s kojima je mjesecima radila, za koje je bila sigurna da će sada, pošto je ofanziva protutnjela ka Neretvi, svesrdno prionuti uz borbu i za borbu. Stigla je kod Lušci Palanke, u Operativni štab za Bosansku krajinu. Vaso Butozan se sjećao da su joj se veoma obradovali. »Vjerovali smo da će sa nama i ostati. Bila je oduševljena slobodnom teritorijom, radom i držanjem naroda. Nije se dugo odmarala. Postala je nestrpljiva. Tražila je da je uputimo na rad. Sjećam se koliko je bila zadovoljna kad smo je poslali do štaba naše čete u selo Petroviće, da opet radi među borcima i sa narodom. Kao i ostali naši pozadinski politički radnici, i ona je tijesno sarađivala sa vojnim jedinicama na svom terenu.«

U Hašanima, u domu Soje Čopić, sreća se i sa Jelom Perović. Soju je Vahida, inače, veoma cijenila i poštovala, pa je kod nje često i rado navraćala. »Nosila je poklone, kao i uvijek, a o pojasu jedan lijep, nov pištolj. Ne sjećam se ko joj ga je dao, ali je bila sva srećna što ga ima. Trebalo je da ode da radi u srezu Bosanski Novi. To joj je bila davnašnja želja, jer je to bio dobar i pitom kraj, žene sve aktivne u NOP-u, njoj zbog toga drage i prijatne. Mililo joj se da radi s njima. Na polasku mi je rekla, radosna što ide tamo: »Drago mi je što ću tamo, raditi, samo mi je teško ako poginem. Šteta bi bilo da ovako dobar pištolj dopadne u ruke nekom fašisti. Tada nije bilo nikakvog izgleda, da će ona uskoro poginuti...«

Novljanski teren u to vrijeme »pokrivala« je slavna Šošina divizija. Posljednjeg martovskog dana kolona 12. brigade te divizije stigla je u Rujišku. U selu se našla i Vahida. Sastala se sa dragim prijateljicama Sidom Marjanović i Zorom Kovačević, pomoćnikom političkog komesara čete. Zagovorile su se u priči. »Zbijale smo i šale: na račun najmlađeg politkoma sa mašinkom, na račun Vahidinih pantalona skinutih sa nekog podebljeg Švabe, a vrijeme je prolazilo brzo i neprimjetno. Nije prošao ni sat-dva kad smo zaspale, a plotuni pušaka i rafali mašinki odjednom su zaparali između seoskih mom brdu, u osvit zore, krivudala je neprijateljska kuća. Bunovne smo skočile i izletjele u dvorište. Na sakolona zatvarajući obruč. Neprijatelj se prikrao i poduzeo ofanzivu iz tri pravca: Bosanskog Novog, Otoke i

Krupe. Započela je borba prsa u prsa, na život i smrt. Bili smo u nepovoljnijem položaju, u dolini, pa smo željeli da se domognemo Osretka, uzvišenja koje je dominiralo selom. I mi smo se uporno peli. Negdje na samoj čuki, komandant brigade Petar Mečava (proglašen za narodnog heroja) me upozori: »Ljubica je zaostala, pomozi joj.« Ostavila sam Vahidu i Zoru i pošla u susret našoj brigadnoj bolničarki, već bolesnoj od tifusa. Njih dvije su produžile naprijed, a nas dvije zaostale možda desetak metara. Kao i uvijek u takvim prilikama, trenuci su odlučivali o ishodu borbe. Nekoliko trčećih koraka, prema groblju kuda je označen proboj, bili su dovoljni da se ostane u životu. Drugarice i drugove izvan tog uskog prolaza zahvatila je unakrsna poljba neprijateljskih puškomitraljeza. Njih dvadeset je palo, a među njima Vahida i Zora. Neprijatelj je jurio za nama i nije se zadržao u blizini seoskog groblja.»

Štab brigade s početka, kako se sjeća Ahmet Šehović-Šeho, nije pridavao veći značaj pucnjavi od Dubovika, ne očekujući ni ovog puta ozbiljniji prodor Nijemaca i njihov prepad na čitav novski srez. Međutim, Nijemci su brzo nadirali. Štab 12. brigade bio je opkoljen. Partizani su prihvatili borbu i dugo davali otpor da se obruč ne bi zatvorio. U toku noći neke jedinice su se probile kroz neprijateljske linije.

Sa Zorom Kovačević i nekim drugovima iz jedinice i štaba, Vahida je pokušala da umakne iz obruča. Kretali su se uz potok koji je tekao u podnožju brda. Primjećeni su i pogođeni iz neprijateljskih mitraljeza. Istoga dana, oko podne, blizu kuće Jošana Gaka, Šoša i ja našli smo Vahidu. Bila je u jarku, zgrčena, licem okrenuta zemlji i prekrivena kosom, kao da spava. Metak joj je prošao kroz srce i načinio veliku ranu...»

Naredne noći jedna četa je dospjela do groblja i tu sahranila poginule drugarice i drugove.

Vahida je poginula 1. aprila 1943. na samom izdisaju »četvrte« neprijateljeve ofanzive. Ni mjesec dana potom, poginuo je, kao zamjenik političkog komesara Druge krajiške brigade, i njen brat Munib. Slučaj je hteo da on i Đina Vrbica poginu od iste granate i budu sahranjeni u istom grobu, kraj riječice Blatnice, blizu Teslića. Tako Vahida, kao ni njena tri brata, kao ni oko 1.000 Banjalučanki i Banjalučana — nije dočekala da vidi slobodnu zavičajnu Banjaluku, grad koji je dao više hiljada boraca NOR-a, među kojima i 20 narodnih heroja Jugoslavije.

Kadija Maglajlić je ostao bez tri sina i kćerke Vahide, ali su on, kadinica i petoro njihove žive djece nasta-

Kadija Muhamed, Vahidin otac, ispred svog doma

vili da se bore. Kadija je iz koncentracionog logora u Bosanskoj Gradiški, pod pritiskom javnosti, pušten krajem 1942. Nije ubijen samo zbog velikog ugleda u širokoj javnosti i dubokog ogorčenja, naročito Banjalučana, zbog njegovog hapšenja. Kada se iz logora vratio kući, dočekao ga je gotovo cio grad. Bio je to i pozdrav uglednom čovjeku i osvjedočenom rodoljubi, ocu devet boraca za novu Jugoslaviju, i protest protiv ustaških zločina.

Osamnaestog septembra 1944. došlo je do napada jedinica 5. udarnog korpusa NOVJ na Banjaluku. Poslije trodnevnih borbi zauzet je gotovo cio grad, izuzev tvrđave »Kastel«. Uspjehu je, kako navodi A. Ravlić u monografiji »Banjaluka«, sem neposredne pomoći hiljada Banjalučana, značajno doprinijelo i to što se domobranske jedinice — zahvaljujući u prvom redu smišljenom i strpljivom političkom radu banjalučkih komunista i skojevaca sa svojim saradnicima u njima — ne samo nisu uporno borile protiv krajiških i srednjobosanskih brigada koje su napadale grad, već su im prepuštale položaje i oruđa, ili ih čak i pomagale. Tako se i dogodilo da zatvarači topova branioca u kritičnoj situaciji nisu imali udarnih igli a granate kapisli, da su domobranski tenkisti učestvovali u borbi za osvajanje zgrada banke, banovine i banskog dvora; da su na aerodromu u Zalužanima zatečeni ispravni avioni; da su skladišta bila ne-taknuta...

Banjaluka je devet dana živjela u slobodi, mada su se u njenom središtu (Kastelu) vodile žestoke borbe. Tada je braniocima stiglo jako pojačanje, čime su i banjalučki dani slobode ostali kratkotrajni, ali i jedna od najsvetlijih pobjeda prije one, konačne, koja je gradu donijela slobodu, 22. aprila 1945. Partizanske snage su se 27. septembra morale povući, sa ogromnim ratnim plijenom, sa oko 3.300 predatih i zarobljenih neprijateljevih vojnika. S njima je, na oslobođenu teritoriju, krenulo i preko 6.000 Banjalučana. Pošli su liječnici, profesori, učitelji, ekonomisti i inženjeri, radnici svih struka i činovnici. Tako masovan izlazak Banjalučana na slobodnu teritoriju bio je još jedan, svojevrstan, udarac slobodarske Banjaluke okupatoru i njegovim slugama, nastavak borbe njenih građana protiv neprijatelja i za oslobođenje zemlje, do tada u gradu vođene ilegalno.

Vijugale su duge kolone, po kišnom jesenjem danu, praćene mitraljiranjem neprijateljevih aviona. A na slobodnoj teritoriji je bilo bezbroj toplih zagrljaja, suza radosnica, ali i onih drugih. Saznanje o gorkoj stvarnosti mnogima je bilo nevjerovatno, ali...

Kadinica Camila, pred spomenicima svoje djece

Sa jedinicama su se iz grada povukli i kadija i kadinica. Susretu sa slobodnom teritorijom su se radovali kao da će opet svu djecu okupiti oko sebe.

Vratili su se u oslobođenu Banjaluku, u svoj dragi slobodarski grad, bez četvero najdražih. Vahidi, njihovom prvenčetu kome su se obradovali onog kišnog aprilskog dana gotovo četini decenije prije toga, domovina će 20. decembra 1951. odati najveće priznanje za izuzetne zasluge u borbi za novu Jugoslaviju, — proglasiće je za narodnog heroja. Njeno ime poneće Medicinski centar u Banjaluci, Osnovna škola u Arapuši kod Bosanske Krupe, po jedna ulica u Skender-Vakufu i u Banjaluci. Njena bista stoji u parku tvrđave »Kastel«, nad Vrbasom, a oko nje su biste Šoše Mažara, Ranka Šipke, Rade Vranješević i ostalih narodnih heroja odnijanih na svijetlim tradicijama i u bespoštednoj borbi slobodarske Banjaluke.

ULAZAK U ISTORIJU I LEGENDU PALESTINE

Burna istorija vremena u kome živimo htjela je da Vahida kao naša legenda, nimalo slučajno, uđe u istoriju jednog drugog naroda, prostorno od nas prilično udaljenog, ali nama posve bliskog — po slobodarskim tradicijama, po onome za šta se istrajno, preko tri decenije bori. Riječ je o palestinskom narodu koji se, okupljen oko svog Oslobođilačkog pokreta, svim sredstvima i svim snagama bori za osnovno pravo — povratak na otetu rodnu grudu, svom spaljenom domu i rasturenom imanju.

Legenda o Vahidi među hrabre Palestince je stigla na neobičan način. El Helou Mohamed, student medicine na Zagrebačkom sveučilištu, tu legendu je čuo, u srcu ponio, ispisao na arapskom u jednoj brošuri, nacrtao na korici lik lijepe djevojke čija je glava pod šljemom, a puška sa isukanim nožem, sve to nakrilio buketom razvijenih zastava sa parolama na našem i arapskom jeziku. Brošura je, uz materijalnu pomoć ljudi iz Kaira, koji su uz Pokret, odštampana u velikom tiražu i stigla u brojne jedinice Palestinaca koje se bore na širokim, često i nevidljivim frontovima, u sve logore palestinskih izbjeglica širom Bliskog istoka.

U pismu Vahidinoj sestri Munibi (suprurga narodnog heroja Fadila Šerića) naš osvjedočeni prijatelj isti-

će da je brošuru napisao u želji »da Vahidin lik žene — heroja služi za primjer ženama Palestinskog oslobodilačkog pokreta«, u čemu je uspio, jer se »brošura čita masovno i sa izuzetnim interesovanjem... Čitajući o Vahidi zavoljeli su je i muškarci i žene i osjećaju je bliskom kao da je rasla s njima i kao da se bori zajedno s njima. Uzimajući je često za primjer, ime Vahida sa divljenjem izgovaraju« — završava svoje pismo el Helou Mohamed, čestiti čovjek iz daleka, sin borbenog naroda koji je legendu naše Vahide utkao u svoju borbu, u svoju istoriju. Mlade Palestinke i Palestinci sa imenom naše Vahide na usnama jurišaju za sopstvenu slobodu, što samo potvrđuje veličinu i trajnost njenog primjera.

Naslovna strana brošure o Vahidi koju je napisao
El Helou Mohamed

SADRŽAJ

	Str.
Roditelji su joj se obradovali — — — — —	5
Nenadmašna u brzom i urednom vezu — — — — —	9
Revolucija u kadijinom domu — — — — —	11
Pod »Pelagićevim« crvenim barjakom — — — — —	13
Sa »Borcem«, na putevima borbe — — — — —	20
Čelna ženskog pokreta — — — — —	21
Mrzjela je laž — — — — —	25
Budila je svijest kod žena — — — — —	26
Nesebična pomoć siromašnima — — — — —	28
Kadijina kuća — uporište NOP-a — — — — —	29
S narodom i u zlu i u dobru — — — — —	32
Prijem u Partiju — — — — —	35
Stvorena za burno doba — — — — —	36
Kadija i kadinica na pravom putu — — — — —	39
Oličenje vrline komuniste — — — — —	40
I djevojačka oprema za borbu — — — — —	41
Municija umjesto vune — — — — —	43
Satnik Majer otkriva planove ustaša — — — — —	46
»Crna kuća« postaje preuska — — — — —	48
Nikoga nije izdala — — — — —	51
Skok kroz prozor — u slobodu — — — — —	53
Na Poniru — među partizanima — — — — —	57
Novogodišnja noć — — — — —	58
Sekretar partijske ćelije u Skender—Vakufu — — — — —	59
Vjerna kći slobodnog Podgrmeča — — — — —	65
Sa Muslimankama Cazinske krajine — — — — —	72
Govor pred Titom, u Bosanskom Petrovcu — — — — —	74
Od Bihaća do Livna, preko zaleđenog Šatora — — — — —	79
U Rujiškoj, na mrtvoj straži slobodi i bratstvu — — — — —	81
Ulazak u istoriju i legendu Palestine — — — — —	86